

ҚАЗАҚСТАН

Шамамен 15.6 миллион халқы бар Қазақстан Республикасында Президент Назарбаевтың «Нұр Отан» партиясы үстемдік ететін парламенттік жүйе орнатылған. Ресми сайлау нәтижесіне сай, Нұр Отан партиясы 2007 жылғы парламенттің төменгі палатасын сайлауда 88 пайыз дауыс жинап, ондағы әрбір орынды жеңіп алды. Жергілікті және халықаралық бақылаушылар өткен сайлаулар барысында дауыс беру үдерісінде кейбір жақсартулар орын алғанын атап өтіп, бірақ сайлаудың бірқатар халықаралық стандарттарға жетпейтінін, нақтырақ айтқанда, заңнамалық негіз және дауысты адал есептеу мен жіктеу тұрғысынан кенже қалғанын сынға алды. Конституция билікті президенттің қолына шоғырландырады; президент аймақтық және жергілікті билік органдарын бақылайды, заң шығару мен сот тересі билігіне елеулі ықпал етеді. Өзгерістер мен толықтырулар конституцияға президенттің рұқсатымен енгізіледі. Азаматтық билік органдары қауіпсіздік күштерінің үстінен жалпы алғанда пәрменді бақылау жүргізді.

Адам құқықтарына қатысты төмендегі мәселелер орын алды: азаматтардың өз үкіметін өзгерту құқықтарын қатаң шектеу, әскердегі кісі өліміне әкеп соққан әлімжеттік, қамауға алынғандар мен түрмеге жабылғандарды қорлау, түрмелердегі денсаулыққа қауіпті жағдай, заңсыз тұтқындау және қамауға алу, тәуелсіз сот төрелері жүйесінің жоқтығы, сөз бостандығына, баспасөзге, жиындар мен ұйымдарға қойылатын шектеулер, елде, әсіресе құқық қорғау органдары мен сот жүйесінде кеңінен тараған сыбайлас жемқорлық, саяси партияларды тіркеу талаптарының тыйым салу сипатында болуы, үкіметтік емес ұйымдардың (ҮЕҰ-дар) жұмысына қойылған шектеулер, әйелдерді кемсіту және оларға зорлық-зомбылық көрсету, адам саудасы және қоғамдық кемсітушілік.

АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН САҚТАУ

1 Бөлім Адамның қадір-қасиетін қорғау:

а. Басқаның өз бетінше немесе заңсыз өмір қиюынан қорғау

Үкімет немесе оның агенттері өз бетінше немесе заңсыз кісі өлтірді деген хабарламалар болған жоқ.

Оппозиция жетекшісі Алтынбек Сәрсенбайұлы мен оның екі көмекшісінің 2006 жылғы өліміне жоғары лауазымды үкімет

қызметкерлерінің қатысы барын дәлелдейтін айғақ күшті болғанымен, тергеу ісі еш өзгермеді.

Қамау орындары мен өзге құрылымдарда адамдарды қорлау үйреншікті нәрсе болды. Полиция 10 мамыр күні абақтыда отырған Валерий Иссаевты ауыр соққыға жықты. Ол келесі күні алған жарақаттарынан көз жұмды. Билік органдары басшы офицерге адам қорлады деген айып тақты. Офицер қыркүйек айында жеті жылға түрмеге жабылды.

Теңіз шекара сақшылары 14 тамыз күні Каспий теңізінде балықшылардың қайығына оқ атып, екі азаматты өлтірді. Шекара сақшыларының қайықтағылардың атқан оғына жауап ретінде қимылдағанын айтты. Жергілікті қоғамдастық пен баспасөз оқ атудың қажеттігі болмағанын мәлімдеді. Жыл аяғында тергеу ісі жүріп жатты.

Әскердегі әлімжеттік соңы кісі өлтіру, өзіне қол жұмсау және ауыр жарақаттануға әкеп соқты. Үкімет 2007 жылғы 97 жайтпен салыстырғанда 2008 жылы арты өліммен бітпеген 115 әлімжеттік оқиғасы болғанын мәлімдеді. Болған үш өлім тікелей әлімжеттікке байланысты болса, 2007 жылы осындай төрт өлім болған-ды. Жеті жауынгер өз өмірлерін өздері қиды.

Қапшағайда орналасқан Аэромобильді күштердің сержанты Ермахамбет Абсаттаров 21 маусым күні әскер қатарына жаңадан қосылған Умид Шайусуповты соққыға жығып, өлтіреді. Алматы әскери соты 5 қараша күні кіші сержант Абсаттаровты айыпты деп танып, төрт жылға бас бостандығынан айырды. 5451-інші әскери бөлімшенің жауынгері Александр Нагаев 28 тамыз күні бір жауынгердің қатыгездікпен ұрып-соққанынан ауруханада көз жұмды. Қарағанды әскери соты 9 желтоқсан күні жауынгер Тілеубергеновты жеті жылға бас бостандығынан айырды.

Павлодар әскери соты үш жауынгерді 2007 жылы қыркүйекте қайтыс болған Бек Башировтың өліміне қатысы болғаны үшін 18 айдан жеті жарым жылға дейінгі мерзімге түрмеге жапты.

Әскердегілердің өзін-өзі өлтірушілік жайттары өткен жылмен салыстырғанда көбейді. Билік органдары жылдың алғашқы бес айында 15 адамның өз өмірлерін өздері қиғанын мәлімдеді; бұл 2007 жылғы жеті жайттан көп. Министрдің орынбасары Болат Сембиновтың айтуынша, әскердегі әлімжеттік – өзін-өзі өлтірушілік жайттарының көбейгенінің басты себебі. Билік органдары 78460-ыншы әскери бөлімшенің жауынгері басқа бір жауынгерден таяқ жегеннен кейін 12 тамыз күні өз өмірін өзі қиған деп күдіктенді. Билік органдары күдіктіні қамауға алып, қылмысты тергей бастады. Тергеу жыл соңында жүріп жатты.

ә. Жоғалып кету

2007 жылы наурызда жоғалып кеткен журналист Оралғайша Жабактайқызының ісінде басқа өзгеріс болмады. Ішкі істер министрлігі (ИИМ) 2007 жылы қыркүйекте оның жоғалып кетуі Алматы облысының билік органдарындағы сыбайлас жемқорлық, этносаралық қақтығыстар және қылмыстық іс-әрекеттер туралы ұдайы мақала жазуына байланысты емес деген қорытындыға келді.

б. Азаптау және басқа қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекет пен жаза түрлері

Конституция мен заң бұндай әрекеттерге тыйым салғанымен, полиция мен түрме қызметкерлерінің кейбір кезде қамауға алынғандарды қылмысты мойындату үшін соққыға жығып, қорлаған кездері болды. Бас прокуратура (БП) мен адам құқықтары омбудсмені құқық қорғау органдарының кейбір қызметкерлерінің тергеу барысында азаптау және басқа заңсыз әдістерді қолданатынын мойындады. Адам құқықтарын қолдаушылар мен халықаралық заңның сақталуын бақылаушылар тергеу және прокуратуралық іс-әрекеттердің айыпталушыға қарсы қылмыстық іске қажетті басқа дәлелдемелер жинауға емес, тек айыпталушыға қылмысты мойнына алдыруға ғана бағыттталатынын айтты. Сот айыпталушылардың азап немесе қысым көргенінің нәтижесінде қылмысты мойындауға мәжбүр болғандарын айтқан сөздеріне жалпы алғанда құлақ аспады.

Омбудсмен мекемесі 2008 жылдың 11 айында 1800 азаматтан шағым түскенін, олардың 189-ы құқық қорғау органдарының қорлық немесе теріс әрекеті туралы екенін мәлімдеді.

Үш полиция офицері 13 сәуір күні полиция сержанты Расул Жұмалиевті қоқан-лоқылап ақша алды деген айыппен соққыға жығып, сосын қамауға алады. Қылмысты мойнына алдыру үшін болды делінген соққы қауіпсіздік камераларына түсіп қалады. Полиция ресми тергеу ісін бастаған жоқ.

Дмитрий Чечил 19 мамыр күні полиция бөлімінде үш күн қамауда болған кезінде ауыр жарақат алып, ауруханаға жатқызылады. Чечилдің айтуынша, полиция оны ауыр соққыға жығып, дәрігерлік көмек сұраған өтініштерінен бас тартқан. Полиция қызметкерлерінің үстінен жүргізілген тергеу ісі дәлелдемелердің жоқтығына байланысты жабылды.

Полицияның 2007 жылы наурызда Александр Герасимовты соққыға жығуын тергеу ісі ақпанның 1 жұлдызында аяқталды. Билік органдары тергеуші Маташевті қызметінен босатып, тергеушілер

Баракатов пен Әлмұхамбетовке әкімшілік ескерту берді, бірақ офицерлердің үстінен қылмыстық іс ашпады.

Бас прокуратура 2007 жылы болған 105 қылмыспен салыстырғанда 2008 жылы әскердегі әлімжеттік пен билікті асыра пайдаланушылыққа байланысты 115 қылмыс орын алғанын мәлімдеді.

Бірнеше жауынгер әскер қатарына жаңадан қосылғандарға дене жарақатын салуын және тіл тигізуін тоқтатпады. Үкімет әскердегі әлімжеттік істерін тергеп, сондай қорлыққа қатысы бар жауынгерлерді сотқа беріп, жыл барысында 75 жауынгерге айыптау үкімін шығарды. Қорғаныс министрлігі арнайы тексерулер жүргізіп, аға офицерлерден өз бөлімдеріндегі жағдай туралы жүйелі есеп талап етті.

Түрмелер мен қамау орындарындағы жағдай

ҮЕҰ-дар мен халықаралық бақылаушылар түрмелер мен қамау орындарындағы жағдайдың 2008 жыл барысында жақсармағанын мәлімдеді. Бақылаушылар түрмеде немесе қамауда отырған адамдардың жәбір көргенін, әкімшілік қызметкерлеріне арналған кәсіби дайындық курстарының жоқтығын алға тартты. Конституциялық кеңес ақпан айында тұтқындардың наразылық көрсету мен өз денесін өзі кескілеу әрекеттерін қылмыстық іс деп санайтын 2007 жыл сәуірдегі заңнамалық өзгерістердің күшін жойды.

Түрмелердегі жағдай ауыр күйінде қалып, түрме жайлары халықаралық денсаулық стандарттарына сай болмады, дегенмен, үкімет түзету мекемелерін дамыту бағдарламасының аясында 2008 жылы үш түрме мен екі қамау орнын жөндеді. Дәрігерлік көмектің аздығы мәселе күйінде қалды. ҮЕҰ-дар тұтқындардың жартысына жуығына ем, әсіресе АИВ/ЖИТС, туберкулез және өзге жұқпалы аурулардан дәрігерлік көмек қажет екенін хабарлады. Полиция абақтыларында, сотқа дейінгі қамау орындарында және түрмелерде жәбір көрсету жайттары орын алды. Қазақстан үкіметі түрмеде жазасын өтеушілерді қорлауға итермелейтін жүйелі әрекеттерді жоюға қадам жасады: қамау орындарының үстінен бақылау жүргізетін жергілікті комиссиялардың жұмысын жалғастырды, олардың түрмелерге кіре алуын одан әрі жеңілдетті, түрме қызметкерлеріне арналған тренингтер, ІІМ-нің полиция қызметкерлеріне арналған семинарлар өткізді. Билік органдары 2008 жылдың аяғында екі түрме қызметкерін қорлық қылмысы бойынша сотқа беріп, сыбайлас жемқорлыққа байланысты 36 тергеу ісін ашып, нәтижесінде 24 адамды айыптады.

Үкімет 2008 жылдың 11 айында қамалған 48 адамның тергеу изоляторларында қайтыс болғанын, оның ішінде 10 адамның өз

өмірлерін өздері қиғанын және түрмелерде 44 тұтқынның өз-өздеріне қол жұмсағанын хабарлады.

Түрмелердегі ауыр жағдай мен қорлыққа наразылық білдірген тұтқындардың өз денелерін өздері кескілеу жайттары тоқтамады; 2008 жылдың 11 айында 109 тұтқынның қатысуымен болған 66 жайт орын алды. Сол 66 жайттың 16-сында тұтқындар топтасып, өз денелерін өздері бірге кескілеген.

Он екіге жуық қарағандылық тұтқын қаңтар айында түрмедегі ауыр жағдайға наразылық білдіріп, аштық жариялады. Қорлыққа қарсы наразылық көрсеткені үшін түрме сақшыларынан соққы көрді делінген Аршалы түрмесінің тұтқыны Евгений Футко сәуір айында қайтыс болды. Баспасөз мәлімдемелеріне сәйкес, өзге тұтқындар да сақшылардың қатыгездігіне қарсы наразылық көрсетуге тырысқаннан кейін ауыр соққыға жығылып, ауруханаға жеткізілген. Түрме қызметкерлері бұл теріс әрекетті жоққа шығарып, Футко табиғи өлімнен өлді деді.

Азаматтық қоғам белсенділері Әділет министрлігі мен Ішкі істер министрлігінің Қоғамдық қадағалау кеңестерімен, сонымен бірге адам құқықтары омбудсменінің азаптауға қарсы жұмыс тобымен бірге түрмелер мен қамау орындарындағы жағдайды бақылауға жұмыстанды. Дей тұрғанмен, көптеген бақылаушылар бұл кеңестердің тәуелсіз еместігін немесе анық белгіленген құзіреті не болмаса билігі жоқтығын сынады.

в. Заңсыз тұтқындау немесе қамауда ұстау

Заң заңсыз тұтқындау немесе қамауда ұстауға тыйым салады, бірақ мәселелер шешілмеген күйінде қалды.

Полиция мен қауіпсіздік органдарының рөлі

ІІМ негізінен ішкі қауіпсіздікке, оның ішінде қылмыс пен әкімшілік заң бұзушылықты тергеу және олардың алдын алуға, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті сақтауға жауапты ұлттық полиция күштерін басқарады. Экономикалық қылмыс және сыбайлас жемқорлықпен күрес агенттігі (қаржы полициясы) әкімшілік және қылмыстық тергеу жүргізуге құзіретті. Ұлттық қауіпсіздік комитеті (ҰҚК) шекара қауіпсіздігі мен ішкі қауіпсіздікті қамтамасыз ету, лаңкестікке қарсы күресу, заңсыз немесе тіркелмеген экстремисттік және әскери ұйымдар, саяси партиялар, діни бірлестіктер, кәсіподақтар сияқты топтарды тергеу және олардың алдын алуда құқық қорғаушының рөлін атқарады. ҰҚК, сондай-ақ, «Барлау» атты сыртқы барлау қызметін басқарады. Қаржы полициясы мен ҰҚК тікелей президентке есеп береді.

Бас прокуратураның Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің жариялаған сауалнамаларына сай, халықтың 35 пайызы азаматтық құқықтары мен бостандықтарына нұқсаннан, әсіресе полиция мен сот тарапынан келген нұқсаннан үкіметтің қорғай алатынына сенбейді. Қоғамның полиция жұмысының пәрменділігін төмен деп бағалап, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің арасында сыбайлас жемқорлық көп деген пікірде болды. Билік органдары 2008 жыл барысында 183 полиция қызметкерін билікті асыра пайдаланғаны және сыбайлас жемқор болғаны үшін жұмыстан шығарды; олардың 69-ы сыбайлас жемқорлыққа байланысты қызметтен босатылды. Билік органдары 1399 полиция қызметкерін тәртіпке шақырды.

Үкімет 2008 жыл бойы ІІМ қызу желісін ұстап, оған полицияның сыбайлас жемқорлығы мен билікті асыра пайдаланғаны туралы 11000-нан астам шағым түсті.

Құқық қорғау шараларын үйлестіретін кеңеске бас прокурор төрағалық етеді. Оның құрамына өзге құқық қорғау агенттіктерінің басшылары кіреді. Кеңес, көптеген міндеттеріне қоса, құқық қорғау органдарының үстінен түскен шағымдарды қарастырады.

ІІМ ҮЕҰ-дармен бірлесе отырып, жергілікті деңгейде полиция қызметкерлеріне арнап адам құқықтары туралы семинар-тренингтер өткізді. Үкімет халықаралық ұйымдармен ынтымақтаса отырып, тергеу машықтарын жетілдіру жолдарын үйрету арқылы қорлауды азайтуды көздейтін саны шектеулі семинар-тренингтер өткізді.

Тұтқындау және қамауға алу

2007 жылы мамырда тұтқындауға рұқсат беру құзіретін прокурорлардан алып, мемлекеттің сот билігі тармағына тапсыратын конституциялық өзгерісті жүзеге асыратын заңнамалық акт 30 тамыз күні күшіне енді. Прокурорлардың тінту және тәркілеу секілді тергеу әрекеттеріне рұқсат ету билігі жалғасын тапты. Заң бойынша, полицияға қамауға алынған адамды айып таққанға дейін 72 сағат ұстауға рұқсат етілген. Адам құқықтарын бақылаушылар бұл мерзімнің тым ұзақ екенін сынап, билік органдары осыны қысым көрсету және қылмысты мойындатқызуға пайдаланатынын айтты. Қамауға алынғандарды кепілдікке уақытша босату жүйесі болғанымен, ол кеңінен қолданылмайды. Көптеген азаматтар сотқа дейін тергеу изоляторларында отырды.

Қамауға алынған, тұтқындалған немесе қылмыс айыбы тағылған адамдар қамауға алынған, тұтқындалған немесе қылмыс айыбы тағылған сәттен бастап адвокаттың көмегін алуға хақылы. Дей

тұрғанмен, полицияға қамауға алынған адамға адвокаттың көмегін алуға хақысы бар екенін ескерту талабы заң жүзінде қойылмаған, полиция іс жүзінде оны ескертпейді. Адам құқықтарын бақылаушылар полиция қызметкерлерінің қамауға алынған азаматтарды адвокатпен кездеспеуге көндіріп, адвокат келгенге дейін бастапқы жауап алу арқылы дәлелдемелер жинап, кейбір жағдайларда дәлелдемелер жинау үшін сыбайлас жемқор адвокаттарды пайдаланғандарын айтты. Заң бойынша, мұқтаж күдікті немесе айыпталушы жасы кәмелетке жетпеген, ақыл-есі кем немесе мүгедек, не болмаса оған ауыр қылмыс айыбы тағылмақшы болса, үкімет оны адвокатпен қамтамасыз етуге тиісті. Іс жүзінде, қоғамдық қорғаушылардың айыпталушыларға көмектесуге дайындығы нашар болды.

Прокурорлар азаматтардың заңсыз тұтқындалып, қамауға алынуы тоқтамағанын мәлімдеді. Билік органдары 2008 жылдың алғашқы тоғыз айында сотқа дейінгі қамау орындарында заңсыз қамалған 17 адамды және полиция бөлімдерінде заңсыз ұсталып отырған 675 адамды босатты.

Үкімет анда-санда оппозиция мүшелері мен сыншыларды тұтқындап, қамауға алды, ол кейбір кезде рұқсат етілмеген жиын өткізу сияқты кішігірім заңбұзушылық үшін де болып жатты. Дегенмен, саяси себептермен заң бұзды деген айыппен ұзақ мерзімге қамауға алынғандар туралы мәлімдемелер болған жоқ.

г. Істі әділ де ашық сотта қараудан бас тарту

Заң тәуелсіз сот төрелер жүйесімен тиісті дәрежеде қамтамасыз етпейді. Атқарушы орган сот төрелерінің тәуелсіздігін шектеді. Прокурорлар жартылай сот төресі рөлінің қызығын көрді және оларға сот шешімдерін уақытша тоқтатуға рұқсат етілді.

Сыбайлас жемқорлық сот үдерісінің әрбір сатысы мен деңгейінде көрініс тапты. Сот төрелері ең көп жалақы алатын мемлекеттік қызметкерлердің қатарында болғанымен, заңгерлер мен адам құқықтарын бақылаушылар сот төрелерін, прокурорларды және басқа шенеуніктерді көптеген қылмыстық істерде сот кесімін әлдекімнің пайдасына шешу үшін адамдарды пара беруге итермелейді деп кінәлады.

Сот жүйесі үш буыннан: аудандық, облыстық (аймақтық) және Жоғарғы соттардан тұрады. Аудандық соттар барлыққа дерлік қылмыстық істерде бірінші инстанцияның соты болып табылады. Аймақтық соттар ауыр қылмыстық істерді және жергілікті соты жоқ ауылдық жерлердегі істерді қарайды. Аудандық соттың шешімі туралы шағымды аймақтық сотқа жіберуге болады, ал аймақтық соттың кесіміне Жоғарғы сотта дау айтуға болады. Сонымен қатар,

әскери соттар бар. Олар ісі қылмыстық сотта қаралып жатқан әскери қызметкерлерге қатысы бар әскери емес адамдардың үстінен сот жүргізу құзіретіне ие. Әскери соттар мен азаматтық соттар бір қылмыстық кодексті қолданады.

Конституциялық кеңес сайлау және референдум мәселелерін шешіп, конституцияға түсіндірме беріп, парламенттің қабылдаған заңдарының конституцияға сәйкестігін анықтайды. Азаматтардың тікелей Конституциялық кеңеске шағымдануға хақы жоқ.

Президент тағайындайтын Жоғарғы сот кеңесі президентке Жоғарғы сотқа кандидаттар ұсынады, ал президент өз кезегінде оларды сенатқа мақұлдауға жібереді. Кеңес президентке барлық төменгі деңгейлердегі сотқа төрелік қызметтеріне үміткерлерді ұсынады, бірақ оларды президенттің өзі тікелей тағайындайды. Сот төрелері бір тағайындалса, өмір бойы қызмет етеді. Парламент президенттің ұсынысы негізінде Жоғарғы сот төрелерін қызметтерінен босата алса, президент төменгі деңгей сот төрелерін орындарынан ала алады.

Істің сотта қаралу тәртібі

2006 жылы қабылданған заңнамалық актілерге сәйкес, ауыр қылмыстық істердің алқа билер сотында қаралуы 2008 жыл барысында одан әрі жалғасты. Бақылаушылар алқа билерін таңдау әрқилы мәнерде жүргізілгенін, сотқа қатысушылардың жаңа жүйені білмегенін және алқа билерімен бірге кеңесетін сот төресі істе үстемдік етуге бейім болғанын атап айтты. Еуропадағы Қауіпсіздік пен Ынтымақтастық Ұйымының (ЕҚЫҰ) Демократиялық институттар мен адам құқықтары басқармасы алқа билер сотын бақылау есебінде алқа билер жүйесін жақсарту, оның ішінде алқа билерін қазіргімен салыстырғанда көбірек риясыз іріктеу, соттың ашық болуы, азаматтардың сотқа еркін қатысуы, сот отырысын таспаға жазу құралдары жөнінде стандартты талап шығару және алқа билердің айыпталушыларды азаптау, қатыгез, немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекет арқылы алынған дәлелдемелерді қарамау тәртібін қалыптастыру туралы бірқатар ұсыныс берді. 2008 жылы 30 алқа билер соты болып, 46 айыпталушының ісі қаралды; алқа билері 41 адамға айыптау үкімін шығарып, үш адамды ақтады.

Мемлекеттік құпия жария болатындай жағдай немесе азаматтың жеке өмірін не болмаса жанұясын қорғау мақсатында болмаса, сот жұртшылық қауымға ашық болды. Дегенмен, журналисттер мен бақылаушылардың ашық сот отырыстарына жіберілмегені жайлы мәлімдемелер болды. Қылмыстық істердегі айыпталушылар заңды өкіл және адвокат қызметіне ақы төлей алмаса үкімет тарапынан қамтамасыз етілетін адвокат жалдауға хақылы. Қылмыстық іс

жүргізу кодексіне сәйкес, егер айыпталушы жасы кәмелетке жетпеген, ақыл-есі кем немесе мүгедек болса, сот үдерісі жүргізілетін тілде сөйлемесе, не болмаса оған 10 не одан да көп жылға түрмеге жабылу қаупі төнсе, оның адвокаты болуы тиіс. Іс жүзінде, адвокаттар қылмыстық істердің тек жартысына ғана қатысқан көрінеді. Оған үкіметтің адвокаттарға ақы төлеуге жеткілікті қоры болмағаны ішінара себеп болды. Заң, сондай-ақ, айыпталушыларды өз істерін қарайтын сотқа қатысуға, сотта сөз сөйлеуге және өзін қорғайтын куәгер шақыруға хақылы етеді. Айыпталушыларға кінәсіздік презумпциясы берілген, өздеріне зиянды түсінік беруден қорғалған және олардың жоғары деңгейдегі сотқа апелляциялық шағым жазуға хақы бар. Адам құқықтарын қолдаушылар сот жүйесінде бірнеше кемшілік болғанын, оның ішінде, сот отырыстарына есіктің жабық болғанын, сотта істің қаралу тәртібінің жиі бұзылғанын, кінәсіздік презумпциясының жоқтығын, айыпталушыларға құқықтарының нашар түсіндірілгенін және сот төрелерінің айыпталушыларға қылмыс азаптау, қысым көрсету арқылы мойындатқыздырылған деген шағымдарды тексермегенін мәлімдеді. Соттың әділ болмауы шешілмеген мәселе күйінде қалды, ол әсіресе саясат түрткі болған соттарда және саясат немесе қаржы ықпалы болды делінген істерде көрініс тапты.

Саяси тұтқындар мен қамауға алынғандар

Саяси тұтқындар жөнінде мәлімдемелер түскен жоқ. Саяси емес заңбұзушылық негізінде адамдарды саяси себептермен сотқа беріп, түрмеге жабу туралы хабарламалар болған жоқ.

Азаматтық сот тәртібі мен азаматтық құқықтарды қалпына келтіру

Азаматтық істерді қылмыстық сот құрылымы іспеттес құрылымдағы экономикалық және әкімшілік соттардың төрелері қарайды. Заң мен конституцияға сәйкес, азаматтық дау-дамай сотта шешіледі. Іс жүзінде, бақылаушылар азаматтық сотты сыбайлас жемқор және сенімсіз деп санайды. Бақылаушылар азаматтық істегі тараптардың сот шешімін жүзеге асыруда, әсіресе сот әкімшілігіне белгілі бір сомада ақша төлеуге келіспеген кезде көп қиындық көргенін айтты.

ғ. Жеке өмірге, жанұяға, үйге немесе хат-хабарға заңсыз қол сұғу

Конституция мен заң бұндай әрекеттерге жол бермейді, дей тұрғанмен, үкімет кейбір кездері бұл құқықтарға нұқсан келтірді.

Заң прокуратураға азаматтардың конституциялық құқықтарын шектеуге ауқымды билік береді. ҰҚК, ІІМ, қаржы полициясы және

басқа агенттіктер Бас прокуратураның келісімімен жеке хат-хабар және қаржы құжаттарының құпиялығын, сонымен қатар, жекеменшік үйге қол сұғылмау құқығын бұза алады. Сот прокуратураның шешімін даулайтын істерді қарауы мүмкін, бірақ ол қол сұғуды тоқтатуға шұғыл бұйрық бере алмайды. Қылмыстық іс жүргізу кодексі аса қажетті жағдайда ордерсіз телефонмен болған әңгімені тыңдауға, оны және электронды пошта арқылы жүрген хат-хабарды жазып алуға рұқсат етеді.

Үкіметтің қарсыластары мен олардың жанұя мүшелері үкіметтің кей кезде өз жүріс-тұрыстары мен телефон шалыстарын бақылағанын ұдайы айтумен болды.

2 Бөлім Азаматтық бостандықтарды қорғау:

а. Сөз және БАҚ бостандығы

Конституция мен заң сөз және БАҚ бостандығына кепілдік береді, дей тұрғанмен, үкімет БАҚ-ты бақылап, ой-пікір білдіру бостандығын шектеу үшін заң-ережелер, қуғындау, лицензиялау ережелері, Интернетті шектеу, қылмыстық және әкімшілік айыптары сияқты әр түрлі амал-айлаларды пайдаланды. Үкімет шенеуніктерінің журналисттер мен ақпарат агенттіктерін жала жапты деп азаматтық және қылмыстық сотқа беруі ақпарат агенттіктерінің жабылуына және олардың өзіне-өзі цензура жүргізуіне әкеп соқты.

Үкімет адамдардың ел басындағыларды сынауын шектесе, жергілікті басшылар өздері туралы жергілікті ақпарат агенттіктерінің сыни пікір айтуын шектеуге тырысты. Заң президентке және өзге жоғары лауазымды шенеуніктерге тіл тигізуге тыйым салады. Үкімет тыйым салынған саяси-экстремисттік қозғалыс – Хизб ут-Тахрирдың (ХТ) үнпарақтар таратуын саяси және лаңкестік әрекеттерге айдап салу әрекеті және конституция кепілдік беретін сөз бостандығынан тыс деп сипаттауын жалғастырды.

Мемлекеттік статистикалық мағлұматтарға сай, 2810 ақпарат құралының 21 пайызы үкіметтің меншігінде. Көптеген жекеменшік газеттер мен теледидар стансалары мемлекеттен субсидия алды. Ірі агенттіктер мен тәуелсіз болып саналатын телерадио арналарының айтарлықтай көп бөлігі президенттің жанұя мүшелері мен сенімді жолдастарының бақылауында делінген холдинг компаниялардың меншігінде болды. Үкімет телерадио хабарларын тарату орындарының барлыққа жуығын бақылайды. БАҚ бостандығын бақылаушылар жеті ұлттық телеарнаның басым көпшілігі толықтай немесе жартылай үкіметтің меншігінде деп сенді. Жергілікті

әкімшіліктер бірнеше телерадио жиілігін меншіктенген, ал тәуелсіз арналар осы жиіліктің көбін пайдаланады.

БАҚ-тың барлығынан Мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелу талап етілді, бірақ бұл талап веб-сайттарға қойылған жоқ.

Лицензиялау жүйесі ашық та жариялылық сипатта емес. Үкімет 15 қаңтарда жаңа лицензияларға тендер жүргізді, бірақ БАҚ-ты бақылаушылар үкіметтің тендер нәтижесін алдын ала шешіп қойғанын және барлық жаңа теледидар жиіліктерін үкіметтің өзі қалайтын компанияларға бергенін мәлімдеді. Иесі үкімет болып табылатын «Самғау» холдингі Хабар агенттігінің акцияларының 49.9 пайызын бәсекелі сауда барысында сатып алды. Акцияларды сатып алғысы келгендердің есімдері де, акциялардың бағалары да айтылмады. Сөйте тұрғанмен, қоғамдық белсенділер мен бірнеше саясаткерлер бұл сауданы әділ емес деп сынап, үкімет бәсекелі сауданы БАҚ-ты бақылау билігін нығайту мақсатында ұйымдастырды деді.

Заң шетелдік бағдарламалардың қайта таратылуын стансаның жалпы әуе уақытының 20 пайызына шектейді. Бұл кішігірім, әлі толық дами қоймаған, өз бағдарламаларын қалыптастыруға ресурстары жоқ жергілікті телеарналардың халін мүшкілдетті. Дей тұрғанмен, үкімет осы заң бойынша еш телерадио агенттігінің жұмысын тоқтатқан жоқ.

Журналисттерді қорлау және оларға зорлық-зомбылық көрсету шешілмеген мәселе күйінде қалды. Сөз бостандығын қорғайтын «Әділ сөз» ҮЕҰ-ы 2008 жылдың 11 айында 226 журналистті қорлау және зорлық-зомбылық көрсету оқиғасы орын алғанын хабарлады. Алдыңғы жылы осындай мерзім ішінде 227 оқиға болған-ды. Ұйымдасқан қылмыс пен сыбайлас жемқорлық туралы хабар беретін журналисттер өздерін үкімет қызметкерлері мен жекелеген адамдардың қуғындайтынын және қорқытып-үркітетінін мәлімдеді.

«Айна Плюстың» 2006 жылы соққыға жығылған журналисті Кенжеғали Айтбакиевтің ісінде өзгеріс болған жоқ. Шабуыл газеттің шетелдік компаниялардың Президент Назарбаев пен өзге жоғары лауазымды шенеуніктерге заңсыз ақша төлегені ықтимал деген парақорлық туралы ескі жанжал, яғни «Қазақгейт» ісі туралы хабар бергендіктен болды делінді.

Белгісіз біреулер 17 қыркүйек күні «Айғақ» БАҚ холдингінің директоры Дулат Әбіштің жүргізушісіне шабуыл жасап, оның мәшинесін өртеген. Әбіш баспасөзге берген мәлімдемесінде шабуылдың жергілікті әкімді сынап жақында жазған мақаласына тікелей байланысты екенін айтты.

ҰҚК 28 қараша күні «Алма-Ата Инфо» газетінің бас редакторы Рамазан Есіргеповтың үйі мен кеңсесін оның газетінде ҰҚК-нің құпия деп жарияланған құжаттарын қамтыған мақала жарық көргеннен кейін тінтті. ҰҚК агенттері 1 желтоқсан күні Есіргеповты Таразға жауап алуға апаруға тырысты, бірақ ол барудан бас тартты. Сот «Алма-Ата Инфо» газетіне 4 желтоқсан күні жабылуға бұйрық берді. Бұл шешімді жоғары инстанцияның соты алып тастады, бірақ жыл аяғында газет жарық көріп жатпады, өйткені оның компьютерлері тінту кезінде тәркіленді.

Үкіметтің баспасөзге қысым көрсету жайттары бітпеді. Мәдениет және ақпарат министрі наурыз айында тәуелсіз БАҚ агенттіктерінің директорларымен кездесіп, Президент Назарбаевтың бұрынғы күйеу баласы Рахат Әлиев туралы мақала жариялаудан аулақ болуға тұспалдап нұсқау берген. «Әділ сөз» ҰЕҰ-ы 13 наурыз күні ҰҚК «Республика» оппозициялық газетінің баспа үйін тексергенін хабарлады. Тексеріс Әлиевтің ісі туралы қандай да бір мақала жазылып жатқан-жатпағанын білу мақсатында өткізілді-міс. «Свобода слова» атаулы оппозициялық газеттің бас редакторы Гүлжан Ерғалиева 8 мамыр күні Әлиев туралы мақала жазуын тоқтатуын талап еткен, қорқыту сипатында жазылған электронды хат алды.

Ақтөбе облыстық ішкі саясат бөлімінің директоры маусым айында тәуелсіз газет «Диапазонның» бас редакторымен хабарласып, оппозиция белсендісі Петр Своиктың сапары туралы жазбауына ұсыныс жасады. Қарағандылық «Орталық Қазақстан» газетінің тілшісі Раушан Ахан үкіметті сынағаны үшін қызметінен босатылды. Ол газетті сотқа беріп, онысы табысты болып, газет оған материалдық айып төледі. Бірақ оған қызметін қайтармады.

2006 жылы шілдеде күшіне енген, ақпарат құралдарының жұмысын шектейтін заң бойынша күштеп жабылған баспасөз құралдары туралы мәлімдемелер болған жоқ. БАҚ туралы заңға енгізілген өзгерістер БАҚ иелерінен егер редакторы, мекен-жайы немесе басылымының жиілігі өзгерсе қайта тіркелуді талап ете отырып, жала жапты деп айыпталған адамның өзге баспасөз құралында менеджер қызметін атқаратын редактор болуына тыйым салып, сот бұйрығымен жабылған баспасөз құралының атына ұқсас атпен тіркелуге рұқсат бермей, қазақ және орыс тілдеріндегі бағдарламаларды талап етіліп қойылған 50 де 50 мөлшерінде жүргізбегені үшін айыппұл салып, үкіметтің бақылауын күшейтті.

Мемлекеттік құпияны жария етуге және таптық, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық немесе діни үстемдікті, мейірімсіздік пен зорлық-зомбылықты уағыздауға тыйым салатын түзетулер бойынша үкімет ақпараттың мазмұнын шектей алады. БАҚ иелері,

редакторлары, таратушылары және журналисттер, егер ақпарат ресми тараптан келмесе, оның мазмұны үшін азаматтық және қылмыстық істе жауапты. Үкімет осы ережені БАҚ бостандығын шектеуге пайдаланды. Заң «экстремизмді» жарнамалайтын немесе дәріптейтін кез келген мәлімдемені жарыққа шығаруға тыйым салады. Халықаралық заң мамандары терминнің мағынасы тым көмескі, үкімет оны анықтауы қажет деп санайды.

Үкімет президентті тура сынағысы келетін ақпарат құралдарын құқық қорғау немесе азаматтық сотқа беру әрекеттері арқылы үркітіп-қорқытты. Бұл оқиғалар барлық ақпарат құралдарын қалтыратқанымен, үкімет саясатын сынға алу тоқтаған жоқ.

Мемлекеттік құпиялар туралы заң бойынша президенттің денсаулығы, қаржысы немесе жеке өмірі жайлы ақпарат, сонымен қатар, ұлттық минералдық ресурстар мен мемлекеттің шетелдік несие берушілерге қарыздары сияқты экономикалық мағлұмат беру қылмыстық іс деп саналады. Ақпарат құралдары бұндай мәселеден аулақ болу үшін президент пен оның жанұясы туралы мәліметке келгенде өз-өздеріне цензура жүргізді.

Жеке тұлғалар жала жапты деген айыппен үкіметтің атынан өзге тұлғаларды қылмыстық сотқа бере алады, сотқа берген адам осындай айып бойынша азаматтық сотқа да жүгіне алады. Үкімет шенеуніктері ақпарат агенттіктерінің жағымсыз мәлімет таратуын тыю үшін заңның жала жабу мен әшкерелеуді шектейтін осы ережесін пайдаланды. Қылмыстық және азаматтық кодекстің екеуі де азаматтарды жалаға толық жауапты етеді. БАҚ иелерінің, редакторлардың, таратушылардың, баспаханалардың және журналисттердің берілген ақпараттың мазмұнына жауапты болуы және ақпараттың қайдан келгеніне қарамастан оның дұрыстығын дәлелдеуге міндетті болуы әр деңгейде өз-өздеріне цензура істеуге ықпал етті. Кейбір кездері жалаға салынатын айыппұлдың көлемі тым үлкен болды.

Кейбір үкімет қызметкерлері өздерін ғайбаттайтын мәлімет таратқан журналисттерді әлі сотқа беріп жатса да, тәуелсіз бақылаушы ҮЕҰ-дар алдыңғы жылдармен салыстырғанда жала жабуға қатысты азырақ істерді хабарлады. Петропавловск соты 18 қыркүйек күні «Время» газетінің тілшісі Виктор Мирошниченко жала жапты деп қуынған облыстық полиция басқармасы директорының орынбасарының талабын қарай бастады. Мирошниченко 10 шілде күні жарық көрген мақаласында полиция қызметкерін пара алды деп мәлімдеген. Жыл аяғында сот әлі жүріп жатты.

Интернет бостандығы

Үкімет Интернетті пайдалануға ресми шектеуліктер қойған жоқ, бірақ бақылаушылар үкіметтің электронды пошта мен Интернеттегі әрекеттерге бақылау жүргізгенін, оппозициялық веб-сайттарға бөгет жасап не болмаса олардың жұмысын бәсеңдеткенін және Интернеттегі чат бөлмелеріне үкіметті жақтайтын үгіт таратқанын айтты. Интернет қызметімен қамтамасыз ететіндерді: үкімет меншігіндегі «Қазтелеком» мен жекеменшік «Нұрсат» компанияларын үкімет реттеп отырды. Осыған қарамастан, веб-сайттарда үкіметті сынайтын пікірлер мен өзге сан алуан көзқарастар білдіріліп жатты. Үкіметтің статистикалық ақпараттарына сәйкес, елде 600000 тұрақты Интернет қолданушы бар (жалпы халықтың 4 пайызы). Олар негізінен қалалық жерлерде тұрады.

Ақпараттандыру және байланыс агенттігі (АБА) «.kz» доменіне тіркелу тәртібін бақылады. Егер тұтынушылар елдегі серверлердің орналасқан жерін көрсете алмаса, АБА олардың доменін уақытша немесе мүлдем тоқтата алады. Бақылаушылар тіркелу тәртібінің тым көп шектеу қоятынын және дұрыс іске асырылу жағынан осал екенін сынады.

БАҚ бостандығын бақылайтын «Әділ сөз» қоғамдық бірлестігі мен екі тәуелсіз Интернет баспасы оппозициялық бағыттағы төрт веб-сайтқа үкіметтің қойған тосқауылы жыл бойы мезгіл-мезгіл қайталанып отырғанын хабарлады. Дегенмен, осы төрт веб-сайттың үшеуі басқа елдерде орналасқан серверлер арқылы ашық болды. Веб-сайттар жоғары лауазымды қызметкерлердің арасында 2007 жылы қазан айында телефон арқылы болған әңгімелердің таспасы мен жазбасын жариялағандары үшін жабылған-ды.

Алматы соты 1 шілде күні нәсілдік, этникалық немесе ру аралық араздыққа үндейтін пікір жазды делінген себеппен «posit.kz» веб-сайтының жұмысын үш айға тоқтатты. Сайт үш айдан кейін жұмысын жалғастырды.

«kub.info» оппозициялық веб-сайты өздеріне 30 маусым мен 2 шілдеде екі бірлескен компьютерлік шабуыл жасалғанын хабарлады. Сайттың иесі Рашид Нұғманов сайтқа қатынасты жабуға елден сырт жерлерде орналасқан бірнеше жүздеген компьютер пайдаланылған деді. Ол шабуыл үкімет туралы сыни пікір жазғандықтан болды деп есептеді.

Шымкент аудандық соты 19 тамыз күні өзін-өзі жазушы және саяси сарапшы деп атайтын Нұрлан Әлімбековты психикалық аурумен сырқат болғандықтан сот алдында жауап беруге жарамсыз деп танып, оның жағдайы жақсарғанша істі тоқтатуға бұйырды. Әлімбеков діни және ұлтаралық өшпенділікті тудырып, президентке тіл тигізгені үшін 2007 жылы тамызда қамауға алынған-ды. Айып Әлімбековтың

электронды пошта арқылы жіберген хаттарына негізделді. ҰҚК-нің өкілі электронды хаттарды алуда үкіметтің жеке өмір туралы заңды бұзбағанын, өйткені Әлімбаевтың оларды шетелдердің дипломатиялық өкілдеріне және өзге көптеген адамдарға жібергенін, соңында олардың үкіметке қарай жол тапқанын айтты.

Академиялық бостандық пен мәдени шаралар

Үкімет жалпы алғанда академиялық бостандықты шектемегенімен, білім және ғылым қызметкерлеріне, өзге азаматтармен бірдей, президенттің ар-намысына тиюге тыйым салынды.

ә. Бейбіт жиын мен ұйым бостандығы

Жиын бостандығы

Заңда жиналуға шектеулі бостандық берілгенімен, бұл құқық іс жүзінде айтарлықтай шектеліп, полиция бейбіт митингтерге кедергі жасауда күш қолданды. Заңда әлеуметтік және саяси тұрақтылықты бұзатын, ресми рұқсат етілмеген жиындар, қоғамдық жиналыстар, шерулер, митингтер, ереуілдер, заңсыз тосқауылдар және бүліктер ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіретін әрекеттер деп саналады.

Қоғамдық жиын туралы заң-ережелер бойынша ұйымдар жергілікті әкімшіліктерден кем дегенде 10 күн бұрын шеру немесе қоғамдық жиналыс өткізуге рұқсат сұрауға тиісті, әйтпесе бұндай іс-шара заңсыз деп есептеледі. Оппозиция мен адам құқықтарын бақылаушылар қиын да көмескі рұқсат алу тәртібі мен 10 күндік ескерту мерзімі топтардың қоғамдық жиналыс пен митинг ұйымдастыруын қиындатты деген шағым айтып, жергілікті әкімшіліктер өтініштердің көпшілігін орындамағанын хабарлады. Үкімет өзінің «Қазақстандағы Адам құқықтарының ахуалы туралы 2007 жылғы есебінде» қоғамдық жиынды реттейтін заңдардың көмескі екенін мойындап, олардың халықаралық стандарттарға жетпейтініне келісті. Үкімет жиі саяси партиялардың жиналыстары мен ресми рұқсат етілмеген жиындардың ұйымдастырушыларын қысқа мерзімге қамауға алып, айыппұл салды.

Билік органдары 2008 жылы барысында алдын ала рұқсат алынбаған бірқатар жиындарды таратты. Полиция 1 наурыз күні Алматыдағы Тәуелсіздік алаңында жаңа сауда орталығын салуға наразылық білдірген митинг қатысушыларын қамауға алды; жергілікті билік органдары соңында митинг өткізуге рұқсат беріп, бірақ қатысушыларды қала сыртына жіберді. Бір топ алматылық тұрғындар өз жер телімдерін үкіметтің тәркілеуіне наразылық білдіру мақсатында митинг өткізуге рұқсат сұраған өтінішін қала

әкімшілігі екі рет орындамағаннан кейін сәуір айында аштық жариялады. Алматы соты 4 қыркүйек күні белсенді Айнұр Құрмановты 15 күнге түрмеге жауып, өзге үш адамға 30 тамыз күні Алматыда рұқсат етілмеген саяси митингіге шыққандары үшін айыппұл салды.

Астана қалалық соты 10 шілде күні қала әкімшілігін бір топ азаматтардың үй меншіктерін бұзуға қарсы наразылық білдіруге митинг өткізу өтінішін орындамауға хақылы деп тапты. Қала әкімшілігі наразылық шарасына ұсынылған жер құрылыс алаңына тым жақын, сондықтан қауіпті делінгендіктен азаматтардың өтінішін орындамаған.

Ұйым бостандығы

Заң шектеулі ұйым бостандығына кепілдік береді, дегенмен, іс жүзінде бұл құқыққа айтарлықтай көп шек қойылған. Азаматтар құрған кез келген қоғамдық ұйым – оның қатарында діни топтар да бар – Әділет министрлігінде және ұйым іс-қимыл жүргізетін әр аймақтағы министрліктің жергілікті бөлімінде тіркелуге тиісті. Заң қоғамдық немесе діни бірлестіктерден өз әрекеттерін нақты анықтауларын талап етеді және өз жарғысының аясынан тыс әрекет ететін ұйымдарға ескерту берілуі, айыппұл салынуы, уақытша тоқтатылуы немесе түбінде мүлдем тыйым салынуы мүмкін. Тіркелмеген қоғамдық ұйымдарға мүше болу айыппұл төлеу, таратылу, шартты түрде сотталу немесе түрмеге жабылу сияқты әкімшілік немесе қылмыстық жауапқа тартылумен тынуы ықтимал.

Тіркелмеген ұйымдарға тыйым салу көбінесе билік органдары үшін ұйымдардың іс-әрекетіне кедергі болуға сылтау болды. Діни топтар мен өзге мүшелік ұйымдардың жергілікті деңгейде тіркелуі үшін 10 мүшесі, ал ұлттық деңгейде тіркелуі үшін барлық облыстардың жартысында бөлімшелері болуы тиіс. Саяси партиялар мен кәсіподақтар мүшелік ұйым болып саналады, бірақ оларға қосымша арнайы тіркелу талаптары қойылған. Заң бойынша партиялардан әр облыстағы 700-ді қосқанда 50000 қол қойылған тізім талап етіліп, ұлттық, жыныстық немесе діни негізде партия құруға тыйым салынады. Заң қарулы күштердің мүшелеріне, ұлттық қауіпсіздік пен құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне және сот терелеріне кәсіподақтар немесе саяси партияларға мүше болуға тыйым салады.

ҮЕҰ-дар тіркеу тәртібінің біршама реттелгенін айтқанымен, тіркеу үдерісінің өзінде сыбайлас жемқорлық әдеттегі жайт болды. Адам құқықтарын қолдайтын және саяси саладағы ҮЕҰ-дардың тіркелуі кешіктіріліп, олар көп әкімшілік кедергілерге кезікті, дей тұра, үкіметтің ұйымдарды тіркеуден бас тартқаны немесе жапқаны туралы мәлімдемелер болмады.

2005 жылы қабылданған экстремизм туралы заң бойынша кейбір тыйым салынған ұйымдарға мүше болу қылмыс деп есептелінеді. Хизб ут-Тафрир осы заң бойынша тыйым салынған бірден-бір бірлестік болды. Хизб ут-Тафрир өзін зорлық-зомбылыққа қарсы ұйым деп атағанымен, өшпенділікті жарнамалап, лаңкестік іс-қимылдарды мадақтады. Партияның еврейлер мен батыс әлеміне қарсы ызаға толы әдебиеті зайырлы үкіметтерді, оның ішінде Орталық Азия үкіметтерін құлатып, дүниежүзілік бір исламдық үкімет орнатуға шақырды.

б. Дін бостандығы

Конституция мен заң дін бостандығына кепілдік береді және діни бірлестіктер жалпы үкіметтің кедергісіз ғибадат етті. Дегенмен, жергілікті және облыстық әкімшілік қызметкерлері кейбір кездері бірнеше топтардың, әсіресе «дәстүрлі емес» деп атаған қоғамдастықтардың діни іс-шараларына шектеу немесе бақылау қоюға әрекеттенді. Конституцияда Қазақстан зайырлы мемлекет делініп, дінге кірмеу құқығы қамтамасыз етіледі.

Үкімет халық алдында өзінің діни төзімділік пен әралуандылықты қолдайтынын айтуын жалғастырды, дей тұра, үкімет «дәстүрлі емес» діни бірлестіктерді ашық түрде сынап, миссионерлер мен діни материалдардың таралуын бақылауды күшейтетін жаңа заңнама қалыптастыруға шақырды. Президент Назарбаев 17 қаңтар күні халық алдында сөйлеген сөзінде шетелдік миссионерлер мен құрамы аз діни бірлестіктерді сынға алып, олар қоғамға «қауіп» төндіреді деді. Парламент 26 қараша күні дін туралы заңға енгізілмек, дін бостандығын шектейтін түзетулер жиынтығын қабылдады. Заң жобасы жыл аяғында президенттің қарауын күтіп жатты, яғни оған қол қойылуы, тыйым салынуы немесе оның конституцияға сәйкестігін тексеруге Конституциялық кеңеске жіберілуі ықтимал. Үкіметтің қазіргі заң-ережелерді іске асыруы кейбір тіркелмеген бірлестіктердің жағдайын қиындатты, өйткені заң бойынша миссионерлер мен діни ұйымдарға міндетті түрде тіркелу талабы қойылған. Діни қоғамдастықтардың көпшілігі негізінен кедергісіз діни ғибадат еткенімен, жергілікті әкімшілік қызметкерлері кейде кейбір дәстүрлі емес діни бірлестіктердің іс-әрекетін шектеуге тырысты.

Қоғамдағы діндер арасындағы жалпы алғанда жылы қарым-қатынас дін бостандығына үлес қосты. Ел ұзақ төзімділік пен зайырлылық дәстүрі бар көп ұлтты мемлекет болып табылады. Әсіресе, мұсылман, орыс православиясы, римдік католик және еврей дін басылары қоғамда өздеріне деген сыйластық жоғары деңгейде екенін айтты. Халық, нақтырақ айтқанда ауылдық жерлердегі азаматтар

кейбір кезде үкімет «дәстүрлі емес» деп санайтын діндерге сезікпен қарайды. 2008 жыл барысында құрамы аз және дәстүрлі емес ұйымдарды қоспағанда барлыққа дерлік діндердің тіркелген бірлестіктерінің және ғибадат ету орындарының саны өсті.

Дін туралы заң-ережелер конституцияда айтылған дін бостандығын заң тұрғысынан қорғау ісін шектейді. Бұл заң бойынша, діни бірлестіктер үкіметке және өз бөлімшелері орналасқан жекелеген облыстарда тіркелуге тиісті. Миссионерлер жыл сайын тіркеліп, оларды ресми тіркелген діни ұйым қаржыландыруы тиіс. Қолданылатын әдебиеттер мен материалдар тіркеу нысандарымен бірге тапсырылуы қажет; тіркелу кезінде көрсетілмеген материалдарды пайдалану заңға қайшы келеді. Тіркелген ұйымдар ғана жылжымайтын мүлік сатып алу немесе жалдау, қызметкерлерді жұмысқа алу, т.б. үшін заңды тұлға ретінде әрекет ете алады.

Іс жүзінде, діни қоғамдастықтардың көпшілігі үкіметке барып, тіркелуді қалайды және түптеп келгенде сәтті тіркеліп алады. Дәстүрлі емес діни бірлестіктер кейбір кездері тіркеу ісі ұзақ уақытқа кешіктірілгенін хабарлады. Ресми тіркелмеген діни топтар өздеріне қарсы сот әрекеттерінің және тіркелмегендері үшін салынған айыппұл көлемінің көбейгенін мәлімдеді. Кейбір діни бірлестіктер, сондай-ақ, ұлты, жанұя мәртебесі, діни білімі, қызметі және саяси ұйымдарға қатысы туралы мағлұмат беруді талап еткен тіркелу үдерісінің жеке өмірлеріне қолсұғушылық сипатта болғанын сынға алды.

Құрамы аз діни топтар өз қоғамдастықтарына үкіметтің қысым көрсетуінің артқанын айтты. Бұрынғы Кеңес елдерінде тіркелуге талаптанбау саясатын ұстанатын Баптист шіркеулері кеңесі 2008 жыл барысында тіркелмеген бірлестіктің шараларына қатысқандары үшін шіркеуге барушылардың үстінен жаңа сот істері жүргенін айтты. Үкіметтің статистикалық ақпаратына сай, 2008 жылдың алғашқы тоғыз айында 37 адам тіркелмеген және өзге заң бұзушылық әрекеттері үшін әкімшілік жауапқа тартылған. Шымкент әкімшілік соты тамыз айында тіркелген мекен-жайларынан өзге жерлерде діни шара атқарды-мыс деген себеппен иегова куәгерлерінің оңтүстіктегі үш бөлімінің іс-әрекеттерін тоқтатты. Жоғарғы инстанцияның соты 21 қараша күні бұл шешімнің күшін жойды. Аталмыш бірлестіктің атыраулық бөлімі 2001 жылдан бері тіркелмеген күйінде қалды. Протестанттық бірлестіктер қаржы полициясының қолсұғушылық сипаттағы тексерістерінің көбейгенін хабарлады.

Алматы аудандық соты 25 желтоқсан күні дініне қарап бір топ азаматтардың артықшылығын жарнамалады делінген Ресей азаматы және Бірлестік шіркеуінің мүшесі Елизавета Дренчеваның үстінен

жүргізілген қылмыстық істі қарай бастады. Істің түп-тамыры Дренчеваның сәуір айында Сан Миён Мунның ілімі туралы берген бірнеше дәрісінде жатыр. Жыл аяғында сот әлі жүріп жатты.

Бақылаушылар қауіпсіздік қызметкерлері кейбір дін шараларын, нақтырақ айтқанда, мұсылман имамдарының уағыздарын бейресми түрде бақылады деп сенді. Дей тұрғанмен, ондай әрекеттердің кедергі келтіру немесе қуғындау сипатында болғаны туралы мәлімдемелер болған жоқ.

Алматы жанындағы Қарасай ауданы әкімшілігі Харе Кришна қозғалысының жерін тартып алу әрекетін жалғастырды. Қарасай әкімшілігінің қызметкерлері 10 қыркүйек күні Харе Кришна кешенін жабуды өтініп, сотқа арызданды. Харе Кришна қоғамдастығы жергілікті билік органдарымен бірге өздерінің жер теліміне барабар өтеміді табуға жұмыстанды. Харе Кришна мүшелері жергілікті билік органдарының ұсынған бес жер телімінен бас тартты, өйткені олар Алматы қаласынан тым қашық, негізгі коммуналдық қызметтері жоқ немесе өзге себептермен жарамсыз болған.

Қоғамдық қорлау мен кемсіту

Үкімет меншігіндегі ақпарат құралдары қаңтар айында «дәстүрлі емес» діни бірлестіктерге қарсы ауқымды науқан бастады, оның аясында иегова куәгерлері, харе кришналар және сайентологтар туралы бір жақты түсінік беретін ақпарат таратылды. Үкіметті жақтайтын «Литер» газеті ҰҚК-нің «Рақым» шіркеуін жансыздық пен есірткі саудасымен айналысты деген айып бойынша тергеп жатқанын хабарлады. Иегова куәгерлері ақпан айында Семейдегі жергілікті теле арнаның сенушілерді экстремисттер ретінде бейнелегенін айтты. ҮЕҰ болып табылатын бақылаушылар науқанды үкіметтің дін туралы қатаңрақ заңды жақтаушылар легін қалыптастыру талпынысы деп санады.

Хизб ут-Таһрирдің антисемиттік әдебиет таратқанынан басқа, антисемиттік сипаттағы оқиғалар туралы мәлімет болған жоқ. Еврей қоғамдастығының басшылары үкімет немесе қоғам тарапынан ешқандай антисемиттік іс-әрекет болмағанын мәлімдеді.

Толығырақ мағлұматты *Халықаралық дін бостандығы туралы 2008 жылғы есептен* қараңыз.

- в. Ел ішінде еркін жүріп-тұру, өз елінде мекенінен айрылған адамдар, босқындарды қорғау және азаматтығы жоқ адамдар

Заң осы құқықтармен қамтамасыз етеді, бірақ кейбір реттеу шаралары оларға шектеу болды. Елде бес күннен артық мерзім болған азаматтар мен шетелдіктерден көші-қон полициясында тіркелу талап етіледі. Елге кірген шетелдіктер белгілі бір шекара бекеттерінде тіркеуге тұра алады. Елдің көп бөлігінде тіркеу негізінен белгіленген тәртіп болғанымен, кейбір шетелдік азаматтар жергілікті билік органдарының тіркелу аяқталмас бұрын пара сұрағанын мәлімдеді. ІІМ елде тұру ережелерін қатаң бұзғандары үшін 2008 жыл барысында 15795 шетелдікті елден құды; олардың айтарлықтай көп бөлігі ТМД елдерінің азаматтары болды.

Үкімет қылмыстық тергеуде күдікті болған адамдардан тұратын мекенінен кетпейтіні туралы қолхат жазуларын талап етіп, жеке тұлғаларды қылмыстық іске күдікті болмаса да тәртіп бойынша жеке куәліктерін тексеруге қамауға алды.

Үкімет азаматтардың уақытша сапарға елден шығу визасын талап етпегенімен, қылмыстық немесе азаматтық істері тергеліп не болмаса сотта қаралып жатқандар, түрме жазасын немесе міндетті әскери борышын өтемегендерге елден шығуға рұқсат бермеді. Сонымен қатар, жалған құжаттар ұсынған сапар шегушілерге елден шығуға рұқсат берілмеуі мүмкін болып, әскери борышын өтеп жатқандардың сапары бақылауға алынды. Ұлттық қауіпсіздік туралы заң мемлекеттік құпиялармен жұмыс істейтін адамдардың елден уақытша шығуға өздері қызмет ететін мемлекеттік агенттіктерден рұқсат алуын талап етеді.

Заң күштеп жер аударуға тыйым салады және үкімет ондай әрекетке барған жоқ.

Заң азаматтардың басқа елге көшу және елге қайта оралу құқықтарын қорғайды және үкімет бұл құқықтарды іс жүзінде жалпы сақтады. Бірақ Ұлттық қауіпсіздік туралы заңның орны ерекше; берілген заң бойынша мемлекеттік құпиялармен жұмыс істеген адамдарға қызметтерінен кеткеннен кейін бес жылға шет елде тұрақтауға тыйым салынады. Басқа елге көшіп-қону үшін тұрақты шығу визасы керек; бұндай виза алу адамның қылмыс, несие әрекеттерін тексеруді және ата-анасы мен қамқорлығындағы адамдардан шығу визасының берілуіне қарсы еместіктерін білдіретін хат алуды талап етеді.

Билік органдары шетелдіктерден Қытаймен шекаралас кейбір аудандарға және әскери бөлімдерге жақын қалаларға баруға алдын-ала рұқсат алуды талап етті. Үкімет нақты бір мекендерді әскери базаларға және Байқоңыр ғарыш орталығына жақын болғандықтан шетелдіктерге жабық деп жариялады. Іс жүзінде шетелдіктер бұл мекендерге ІІМ-нен алдын-ала рұқсат алып бара алды.

Босқындарды қорғау

Қазақстан заңына, Босқындардың мәртебесі туралы БҰҰ-ның 1951 жылғы жарғысы мен 1967 жылғы хаттамасына сәйкес, босқындар елде паналайды немесе босқын мәртебесін алады. Бірақ үкімет босқындарды қорғау жүйесін құрған жоқ. Жарғыны толықтай жүзеге асыруға қажетті заңнамалық актілердің жоқтығы босқындарға әрқалай қарауға жол беріп, босқындардың жұмыс істеуге хақы бар-жоқтығы сияқты босқын мәртебесінің көп жақтарын түсініксіз күйінде қалдырды.

Іс жүзінде, үкімет босқындарды күштеп қайтарып алудан, яғни өмірлеріне немесе бостандығына қатер төнетін елдерге қуудан немесе қайтарудан қорғады. Босқындар 2007 жылдағыдай, 2008 жыл барысында күштеп Өзбекстанға қайтарылған жоқ. ІІМ қызметкерлері 23 сәуір күні өзбекстандық құқық қорғау органдарының Әндіжандағы 2005 жылғы оқиғаларда лаңкестік әрекетке қатысы бар деп іздеген Өзбекстан азаматы Рафик Рахмоновты қамауға алды. БҰҰ-ның Босқындар ісі жөніндегі басқармасы оған еш кедергісіз бара алды және қамауда отырған кезінде оның босқын мәртебесін анықтай алды. Рахмонов БҰҰ-ның Босқындар ісі жөніндегі басқармасы мандатының аясында босқын деп танылды.

Үкімет БҰҰ-ның Босқындар ісі жөніндегі басқармасымен ақылдаса отырып, ТМД елдері мен Қытай азаматтарынан басқа пана іздеген адамдарды тіркеуге алып, олардың мәртебесін анықтады. Тек президент қана саяси пана бере алады, бірақ жыл барысында ондай оқиға тіркелген жоқ. Кейбір жағдайларда пана іздеушілер мен босқындарға БҰҰ-ның Босқындар ісі жөніндегі басқармасы оларды қабылдайтын үшінші бір елді тапқанша елде тұруына рұқсат етілді. Үкімет елге келіп қойған босқындарды тіркегенімен, қоныстануға қайта келген босқындарды қабылдамады. Үкімет, сонымен бірге, 1951 жылғы жарғы мен 1967 жылғы хаттама бойынша босқын болып саналмауы мүмкін адамдар мен ауғанстандық босқындарды уақытша қамқорлыққа алды.

Үкімет іс жүзінде ТМД елдері мен Қытайдың азаматтарына босқын мәртебесін бермейді не паналатпайды. Үкімет ТМД елдерінің арасында визасыз еркін жүруге болатындықтан, олардың азаматтары босқын мәртебесін қажет етпейді деп мәлімдеді. ТМД елдері азаматтарының жағдайы толық қорғалатын босқын мәртебесін емес, уақытша ұзартылатын мәртебе беретін көші-қон заңы бойынша қаралады. Қытай азаматтарына еш заңды мәртебе берілмейді, бірақ ел бейресми түрде оларға төзімділікпен қарайды. Адам құқықтарын қолдаушылар іс жүзінде ТМД елдері мен Қытай азаматтарының ресми мәртебе алуға талпынбағанын айтты. БҰҰ-ның Босқындар ісі

жөніндегі басқармасының қамқорлығын алуға тырысқан адамдар жалпылай алғанда мәртебе ала алды. Үкімет басқарманың босқын сертификаттарын жалпы алғанда заңды деп таныды.

БҰҰ-ның Босқындар ісі жөніндегі басқармасы 2008 жылы босқындар мен пана іздеген адамдарға көмектесуде үкімет жалпы ынтымақтастық көрсеткенін мәлімдеді. Үкімет жалпы алғанда басқармаға қамауда отырған шетелдіктермен босқын мәртебесіне лайықты екенін анықтау мақсатында кездесуге рұқсат етті. Үкімет бұрынғы Кеңес республикаларының бірнеше азаматы болмаса, өзге босқындарға негізінен төзімділікпен қарады. Үкімет төлқұжаттары жоқ немесе елге заңсыз кірген босқындарға тіркелуге рұқсат бермеді, бірақ БҰҰ-ның Босқындар ісі жөніндегі басқармасы паналаушы мәртебесін өтінген адамдардың атынан ондай жайттарға араласты.

Еңбек министрлігінің жанындағы Көші-қон комитеті босқындардың өтініш-шағымдарын қарастыруда БҰҰ-ның Босқындар ісі жөніндегі басқармасы және «Босқындарға заңнамалық қолдау көрсету» деп аталатын жергілікті ҰЕҰ-мен бірлескен жұмысын жалғастырды. ТМД елдерінің арасындағы Көші-қон туралы Минск жарғысына сай, үкімет шешендерді босқын деп санамады. Кез келген ТМД азаматымен бірдей, шешендер 180 күндік уақытша заңды тұрғын мәртебесін ала алады. Бұл уақытша мәртебені ұзартуға болады, бірақ жергілікті көші-қон агенттіктері ұзарту үдерісінде өздері қалаған шешімін қабылдай алады. Кейбір жағдайларда олар шешендердің Шешенстанға аман-сау қайта алмайтындықтарын пайдаланып, пара сұраған. Үкімет Қытай мемлекетімен этникалық сепаратисттерге бір-бірінің аумағында төзбеуге келісімге отырды. Адам құқықтарын бақылаушылар бұл келісімнің елде тұрып жатқан қытайлық ұйғырларға тигізер әсеріне алаңдаушылық білдірді және 2008 жыл бойы үкіметтің ұйғырларды Қытайға күштеп қайтарғаны туралы хабарламалар болды.

3 Бөлім Саяси құқықтарды қорғау: азаматтардың өз үкіметін өзгерту құқығы

Конституция мен заңда үкімет демократиялық, ал жасы 18-ден асқан азаматтар жалпыға бірдей дауыс беруге хақылы делінген. Іс жүзінде, үкімет азаматтардың өз үкіметін өзгерту құқығын қатаң шектеді.

Конституцияға 2007 жылы енгізілген өзгерістер заң шығарушы тармақтың кейбір салалардағы күш-билігін арттырғанымен, конституция әлі билікті президенттің қолына береді; президент заң шығарушы, сот билігіне және жергілікті әкімшіліктерге айтарлықтай бақылау жүргізеді. Президент мемлекеттің жоғары

лауазымды қызметкерлерінің көпшілігін тағайындап, қызметтен босатады. Олардың қатарында премьер-министр, кабинет мүшелері, бас прокурор, ҰҚК-нің басшысы, Жоғарғы сот пен төменгі инстанциялардағы соттардың төрелері, облыс әкімдері, президентті және парламентті сайлауды басқаратын Орталық сайлау комиссиясының төрағасы мен екі мүшесі бар. Парламенттің төменгі палатасы президенттің таңдаған премьер-министрін бекітуі, ал Сенат президенттің таңдаған бас прокурорын, ҰҚК-нің төрағасын, Жоғарғы сот төрелерін және ұлттық банктің төрағасын бекітуі тиіс. Парламент ешқашан президенттің ұсынысын жерге қалдырып көрген емес. Конституцияға өзгеріс немесе түзету президенттің келісімімен енгізіледі. Конституцияға 2007 жылы мамыр айында енгізілген өзгерістер Президент Назарбаевты президенттікке екі мерзімге сайлану талабынан босатты.

Үкімет ЕҚЫҰ-ның 2007 жылы қараша айында өткен Сыртқы істер министрлер кеңесінде мойнына алған демократиялық реформалау міндеттерін іске асыруға қадам жасады. ҮЕҰ-дар мен саяси партиялар жыл бойы саяси партиялар, парламенттік сайлаулар және БАҚ туралы заңдарды түзету жобаларына сындарлы сын айтты. Кабинет 11 қараша күні парламентке заң жобалар топтамасын ұсынды. Кейбір азаматтық қоғам өкілдері мен оппозициялық партия мүшелері ұсынылған заңнамалық жоба туралы сыни пікірде болып, заң шығарушы үдерісте жариялылықтың жоқтығын мәлімдеді. Парламент 2008 жылдың аяғында түзетулерді қарастырып жатты.

Сайлау және саясатқа араласу

Парламенттің төменгі палатасы, яғни Мәжіліске сайлау 2007 жылы тамыз айында өтті. Президент Назарбаевтың елде саяси күші үстем «Нұр Отан» партиясы, ресми нәтижеге сай, барлық дауыстың 88 пайызын жинап, палатадағы әрбір орынды жеңіп алды. Өзге еш партия парламенттік орын алу үшін қажетті жеті пайыздық дауыс жинамады.

ЕҚЫҰ-ның сайлауға берген бағасында өткен ұлттық сайлауларды өткізу ісінің кейбір тұстары жақсартылғаны, оның ішінде көптеген партиялардың сайлауға қатыса алғаны, ОСК жариялылықпен жұмыс істеуін күшейткені, партиялардың сайлауалды науқанын еркінірек жүргізе алғаны атап көрсетілді. Дегенмен, берілген есеп-бағада саяси партияларды тіркеуде қойылатын талаптың шектен тыс көптігі, 10 жыл тұрғын және саяси партияға мүше болу талаптары сияқты мемлекеттік қызметке талпыну хақын шектейтін ережелер, мүшелерін Президент Назарбаев тағайындайтын, сайланбайтын орган – Қазақстан халықтары ассамблеясына төменгі палатаның 107 мүшесінің тоғызын таңдауға мүмкіндік беретін ереже және де сайлауға қатысты өзге бірқатар заң-ережелер сынға алынды. Оған

қоса, аталмыш есепте жергілікті билік органдары мен үкімет БАҚ-ның «Нұр Отан» партиясына ғана оң көзбен қарап, сайлау комиссияларында оппозициялық өкілдердің болмағаны атап көрсетілді. Аталмыш есеп, сонымен қатар, дауыс есептеу үдерісі жариялылық сипатта болмады деп қорытындылады. Оппозициялық жетекшілер науқан ахуалы алдыңғы жылдардағыдан жақсы болғанын айтқанымен, өз сайлауалды науқандарына үкіметтің кедергі келтіргенін, сондай-ақ, жеткілікті жарнама орнының болмағанын, БАҚ мен қоғамдық жиын орындарына тең қолдары жетпегенін мәлімдеді. Оппозиция жетекшілері заң бұзушылық орын алды деп, сотқа 400 арыз тапсырды, олардың айтарлықтай көпшілігін сот не қабылдамады, не орындамады.

2007 жылы тамызда өткен сайлауда бәсекеге түскісі келген тіркелген партиялардың барлығына рұқсат етілді, дегенмен, конституцияға 2007 жылы мамырда енгізілген өзгерістер арқылы келген жүйеде тәуелсіз үміткерлер еш қамтылмаған. Саяси партиялар мүшелерінің туған күні мен жерін, мекен-жайын, қызмет орнын және өзге жеке ақпаратын көрсетуі тиіс. Бұл талап көптеген азаматтардың саяси партияларға бірігуіне бөгет болды. Мемлекеттік қызметтегі адамдарға «Нұр Отан» партиясына өтуге қысым жасалғаны туралы жаны бар сөздер болды.

«Ақ Жол», «Азат» (бұрынғы «Нағыз Ақ Жол»), Ұлттық Социалистік-Демократиялық партиясы және Қазақстан Коммунистік партиясы секілді оппозициялық партияларды қосқанда, жыл аяғында тіркелген он саяси партия болды.

Саяси партия тіркелу үшін облыстардың екіден үш бөлігі мен Астана және Алматы қалаларынан кем дегенде 1000 делегат қатысқан құрылтай жиналысын өткізуі тиіс. Оған қоса, партиялар облыстар мен Астана және Алматы қалаларының әрқайсысынан кем дегенде 700 адам қол қойып, барлығы 50000 адамның расталған тізімін тапсыруға, ОСК-сында тіркелуге, сосын әр облыстық сайлау комиссиясында тағы бір рет тіркелуге тиісті. Әділет министрлігі қол қойған адамдардың саны талап етілген 50000-нан асса да, кеткен бір қате тіркелу өтінішін қабылдамауға негіз болатынын айтты.

2008 жылдың соңында «Алға» мен «Атамекен» оппозициялық партияларының тіркелу үдерісі жүріп жатты. Олар өтініштерін 2006 жылы тапсырған-ды. «Алға» мен «Атамекенді» тіркемеді деген сынға жауап ретінде, үкімет бірнеше азаматтардың «партия тізімдеріне келіспесек те қосылып қойыппыз» деген шағымдарын тергеп жатқанын айтты.

Заң ұлттық, жыныстық немесе діни негізде партия құруға тыйым салады.

ІІМ 1 желтоқсан күні үш оппозиция тұлғасына: «Азат» партиясының төрағасы Болат Әбіловке, «Шаңырақ» қозғалысының өкілі Асылбек Қожахметовқа және Төлен Тоқтасыновқа кісі өлімінде күдіктінің мекенін жасырды деген қылмыстық айып тақты. Үш азамат онымен келіспей, айып саяси себептермен салынды деді. Сонымен бірге, олар егер айыпталса жаза туралы шешім қортындыланғанша сайлауға түсе алмайтындарын айтты. 2008 жыл аяғында Бас прокуратура істерді қарап жатты.

Теміртау қалалық сотының «Азат» партиясының төрағасы Әбіловты 2005 жылғы президентті сайлау кезінде полиция лейтенантына шабуыл жасап, үкімет қызметкеріне тіл тигізді деп 2006 жылы айыптағанының нәтижесінде ол сайлауда үміткер ретінде тіркелуге хақысыз күйінде қалды. Әбілов пен оның қолдаушылары айыптың саяси астары бар деді. Оған бұдан өзге бір істе бұрынғы іскерлік қызметінде алаяқтық жасап, салық төлеуден жалтарды деген айып тағылды. Оған тергеу жүріп жатқан кезде елден кетуге рұқсат етілмеді. Сот ісі 2006 жылы басталып, бірнеше рет кейінге қалдырылып, соңында сот төресі істі қосымша тергеуге прокуратураға қайтарды. Жыл соңында сот ісі қайта жалғасқан жоқ.

47 орындық сенатта 2 әйел және парламенттің 107 орындық төменгі палатасында 17 әйел қызмет етті. Кабинеттің құрамында бір әйел болып, бір әйел ұлттық агенттікті басқарды. Қоғамда қалыптасқан дәстүрлі пікір әйелдердің жоғары лауазымды қызмет немесе елдің саяси өмірінде белсенді рөл атқаруына кей кездері кедергі болды. Дегенмен, заң әйелдер мен құрамы жағынан аз ұлт өкілдерінің саясатқа араласуын шектемейді. Сенатта ұлты қазақ емес 10 адам болса, парламенттің төменгі палатасында 27 өзге ұлт өкілі қызмет етті. Екі өзге ұлт өкілі кабинетке мүше болды. Президент, Конституцияға мамыр айында енгізілген өзгерістер бойынша, әртүрлі этностық және мәдени топтарға өз аттарынан өкіл жіберуге көмектесу мақсатында сенаттың 15 мүшесін тағайындай алатын болды.

Үкіметтегі сыбайлас жемқорлық пен жариялылық

Заңда ресми органдардағы сыбайлас жемқорлық қылмысына жаза белгіленген, дей тұра, үкімет заңды пәрменді түрде іске асырмай, шенеуніктер жазасыз сыбайлас жемқорлық істермен айналысты. Атқарушы билікте, әртүрлі құқық қорғау агенттіктерінде, жергілікті әкімшіліктерде, білім және сот жүйелерінде де сыбайлас жемқорлық кең тарады. ІІМ, қаржы полициясы, ҰҚК және Мемлекеттік қызмет істері жөніндегі комиссия сыбайлас

жемқорлықпен күреске жауапты. Оппозиция жетекшілері мен адам құқықтарын қолдайтын ҮЕҰ-дар сыбайлас жемқорлықтың өршігеніне үкіметті кінәлады. Дүниежүзілік Банктің Әлемдік басқару көрсеткіштеріне жүгінсек, елдегі сыбайлас жемқорлық мәселе екен.

Үкімет жұртшылыққа аталмыш мәселе туралы білім беру және ағарту шаралары арқылы сыбайлас жемқорлық мәселесін шешу науқанын жалғастырды. Президент Назарбаев 17 қаңтар күні халық алдында «Нұр Отан» партиясы тармақтарын жемқорлық жайттарын тексеруге шақырып, сыбайлас жемқорлыққа қарсы науқан бастады. Қаржы полициясы мен ҰҚК Бас прокуратураның басшылығымен сыбайлас жемқорлық жайттарының көпшілігін тергейді.

Мемлекеттік қызметтің бастапқы және ортаңғы буынындағы адамдар мен кіші саяси тұлғаларға сыбайлас жемқорлық айыбы тағылып, жазаға тартылды. Үкімет 2008 жылдың алғашқы тоғыз айында сыбайлас жемқорлық айыбы бойынша 562 адамның сотталғанын мәлімдеді; олардың 343-і мемлекет қызметкері екен. Баспасөз салық комитетінің бірнеше орта қызметкері пара алды деп хабарлағаннан кейін, аталмыш комитеттің төрағасы Нұрлан Рахметов 22 қыркүйек күні қызметінен кетті.

Заң бойынша үкімет, қоғамдық бірлестіктер, мемлекеттік қызметкерлер және ақпарат агенттіктері азаматтарға құқықтары мен мүдделері туралы мағлұмат беруге міндетті, бірақ іс жүзінде азаматтардың ақпарат сұраған өтініштері уақытында орындалмады.

Парламент бірнеше заң жобаларын, парламенттік талқылауларын және кейбір кездері дауыс беру жазбаларын жариялағанымен, парламенттің көптеген әрекеттері жұртшылықтың назарынан тыс қалып жатты. Аккредитациядан өткен журналисттер мен қоғамдық бірлестіктердің өкілдері бөлек бөлмеден бейне байланысы арқылы кейбір парламенттік мәжілістерді бақылай алады. Парламент мәжілістерінің жазбалары жұртшылыққа берілмейді. Парламенттің даулы заңнамаларды талқылауы жыл бойы жұртшылық қауым мен БАҚ-қа жабық түрде өтті.

4 Бөлім Адам құқықтарын бұзу жайттарын халықаралық және үкіметтік емес ұйымдардың тергеуі туралы үкіметтің пікірі

Бірқатар жергілікті және халықаралық адам құқықтарын қорғау топтары жалпы алғанда пәрменді жұмыс істеді, олар тергеу жүргізіп, адам құқықтарының ахуалы туралы тапқан нәтижелерін жариялауға салыстырмалы түрде еркін болды. Дегенмен, үкімет жергілікті және халықаралық адам құқықтарын қорғау ұйымдарының көпшілігінің нақты іс-шараларына шектеу қойды. Халықаралық адам

құқықтарын қорғау топтары үкіметтің шетін мәселелермен жұмыс істейтін ҰЕҰ-дардың қызметін бақылауын жалғастырғанын мәлімдеп, полицияның кеңселеріне келгенін, кеңселері мен қызметкерлерін қадағалағанын және өзге қуғындау қимылдарын жүргізгенін атап айтты.

Халықаралық адам құқықтарын қорғау бюросының қазақстандық басқармасы, Алматы-Хельсинки комитеті, Тәуелсіз бақылаушылардың республикалық желісі, «Адам құқықтарының хартиясы», «Халықаралық жаза реформасы» және «Әділ сөз» адам құқықтарын қолдайтын ең белсенді жергілікті ҰЕҰ-дардың қатарынан табылды. Бұл ұйымдар кейбір кездері тіркелуде, кеңсе жалдауда, техникалық база құруда қиындық көріп, аудитке ұшырап, сан алуан заңнамалық шектеулер көрді. Үкімет жергілікті ҰЕҰ қызметкерлерін қуғындап, қорқытып-үркітті. Үкімет өткен жылдармен салыстырғанда адам құқықтарын қорғаумен айналысатын ҰЕҰ-дармен кейбір мәселелер бойынша бірлесе жұмыс істеуін арттырып, оларды БАҚ пен сайлау туралы заңдарға енгізілмек өзгерістерді қарайтын жұмыс топтарына қатысуға шақырды.

Үкімет жалпы алғанда адам құқықтарын қорғаумен айналысатын халықаралық ҰЕҰ-дар мен көпжақты құрылымдардың елге келіп, жергілікті адам құқықтарын қолдаушылар мен үкімет шенеуніктерімен кездесуіне бөгет болмады. Үкімет ЕҚЫҰ мен оның миссиясымен ынтымақтастық қарым-қатынаста болды. Біріккен Ұлттар Ұйымы, Халықаралық көші-қон ұйымы және Халықаралық қызыл крест қоғамы да елде еркін жұмыс істеді.

Нақты ҰЕҰ-дар тамыз айында саяси партияларға арналған қоғамдық семинарларын қайта жалғастырды.

Ұлттық қауіпсіздік туралы заң шетелдіктердің, халықаралық ұйымдардың, ҰЕҰ-дардың және басқа коммерциялық емес ұйымдардың саяси істермен шұғылдануына тыйым салады. Заңда коммерциялық емес ұйымның (КЕҰ) салық полициясына құрылтайшылары, іс-әрекеттері, шетелдік қаржы көздері, табысы, меншігі, шығыны және қызметкерлері туралы мағлұмат беруі тиіс делінген. Халықаралық ұйымдардың тіркелмеген бірлестіктерді қаржыландыруына тыйым салынады.

Президент жанындағы Адам құқықтары жөніндегі комиссия президент тағайындайтын қоғам мүшелерінен тұратын консультативтік-кеңесші орган болып табылады. Комиссия шағымдарды қарап-тергеп, ұсыныстар беріп, халықаралық адам құқықтарын қорғау жарғыларының орындалуын қадағалап, адам құқықтарының ахуалы туралы жылдық есеп береді. Комиссияның адам құқықтарына нұқсан келтірушілікті жоюға немесе өзі берген ұсыныстарды іске асыруға заңды құзіреті

жоқ. Комиссия 21 қараша күні Қазақстандағы адам құқықтарының ахуалы туралы 2007 жылғы есебін жариялады. Есепте үкіметке бірнеше ұсыныс айтылып, азаматтарды әлеуметтік, экономикалық, саяси құқықтарымен, істері әділ сотта қаралу және ұйымға еркін мүше болу құқықтарымен қамтамасыз ету ісін қоса алғанда бірқатар мәселе бойынша сын айтылды.

Президент тағайындайтын адам құқықтарын қарайтын омбудсмен азаматтардың өз құқықтарына мемлекеттік агенттіктердің нұқсан келтіргені туралы шағымдарын тергейді. Дей тұрғанмен, омбудсменге президент, үкімет агенттіктерінің басшылары, парламент, кабинет, Конституциялық кеңес, бас прокуратура, ОСК немесе сот туралы шағымдарды қарастыру құзіреті берілмеген. Омбудсмен мекемесі азаматтардың шағымдарын орындауда президентке, кабинетке яки болмаса парламентке жүгінуге, халықаралық адам құқықтарын қорғайтын бірлестіктер мен ҰЕҰ-дармен ынтымақтасуға, адам құқықтарын бұзу мәселесі бойынша үкімет қызметкерлерімен кездесуге, әскери бөлімдер мен түрмелер сықылды кейбір мекемелерге баруға және тергеу нәтижелерін БАҚ-та жариялауға құзіретті. Омбудсмен, сондай-ақ, адам құқықтарының ахуалы туралы жылдық есеп жариялайды. Омбудсмен 2008 жыл барысында кейбір кездері қысқа баспасөз мәжілісін өткізіп, тексеріліп жатқан шағымдарды талдайтын баяндамалар беріп тұрды. Омбудсменге 2008 жылдың он бір айында 1800 шағым түсті, бірақ қанша шағымданушының құқықтары қалпына келтірілгені жөнінде статистикалық ақпарат бермеді. Шағымдардың көпшілігі омбудсменнің құзіреті жүрмейтін сот шешімдері туралы болды.

Жергілікті адам құқықтарын бақылаушылар адам құқықтарын бұзу әрекеттерін тергейтін үкіметтік агенттіктердің тиісті бағалауға тұрарлық жұмыс атқарғанын, нақтырақ алғанда, бюрократиялық жүйенің төменірек сатыларындағы сондай өзекті емес әлеуметтік проблемалар мен мәселелерді шешкенімен, омбудсмен мекемесі мен адам құқықтары жөніндегі комиссияның адам құқықтарын бұзушылықты тоқтату не болмаса кінәлілерді жазалау мүмкіндігі шектелгенін айтты. Сонымен бірге, бақылаушылар аталған комиссия мен омбудсменнің адам құқықтарын бұзушылыққа әкеп соққан құрылымдық проблемалардан аулақ болғанын атап айтты.

5 Бөлім Кемсіту, қоғамдық қорлау және адам саудасы

Заң азаматтарды ұлттық, жыныстық, мүгедектік, тіл немесе әлеуметтік мәртебесі негізінде кемсітуге тыйым салады, дегенмен, үкімет бұл заңды пәрменді түрде жүзеге асырған жоқ. Әйелдерге зорлық-зомбылық көрсету, адам саудасы, мүгедектерді, гомосексуалисттерді және үкімет қызметтерінде өзге ұлт өкілдерін кемсіту шешілмеген мәселе күйінде қалды.

Әйелдер

Жыныстық зорлау заң бойынша қылмыс болып есептеледі; жыныстық зорлыққа, оның ішінде жұбайдың жыныстық зорлығына үш жылдан 15 жылға дейін бас бостандығынан айыру жазасы кесіледі. Үкімет жыныстық зорлау қылмысы бойынша 489 адамның сотталғанын мәлімдеді. Заңға сәйкес, прокуратура жәбірленуші шағым бермейінше, егер топталып зорлау сияқты қылмысты ауырлататын жағдай болмаса, жыныстық зорлау қылмысы бойынша іс қозғай алмайды. Шағым түскеннен кейін, егер жәбірленуші сөзінен танса немесе тергеуге одан әрі көмектесуден бас тартса қылмыстық істі жабуға болмайды. Бұл ереже жәбірленушілерді басқа тараптың мәжбүрлеуінен қорғау үшін жасалған. Полиция мен сот төрелерінің жыныстық зорлау мен жұбайдың жыныстық зорлауы туралы істерді қарауда құлықсыздық көрсеткені жайлы әңгімелер болды.

Әйелдерге зорлық-зомбылық көрсету, оның ішінде әйелдердің жанұяда қорлық көру мәселесі шешілмеді. Жанұядағы зорлық-зомбылық туралы нақты заң жоқ, бірақ ол мәселе қылмыстық кодекстің ұрып-соғу туралы тармағы бойынша шешіле алады. Азаматқа жұбайын ұрып-соққаны үшін берілетін ең үлкен жаза – 10 жылға түрмеге жабу. Бұл ұрып-соғудың кез келген өзге түріне кесілетін жазамен бірдей.

Гендерлік мәселелер жөніндегі комиссияға жылына жанұядағы зорлық-зомбылықтан зардап шегетін 30000-дай әйелден шағым түседі. ҮЕҰ-дардың айтуынша, жанұядағы зорлық-зомбылық көбейіп жатыр. Жеткілікті ресми статистикалық ақпарат болмағанымен, қоғам белсенділері әрбір төртінші отбасы зорлық-зомбылық жайттарын бастан кешірді деді. Үкімет 2008 жыл барысында 11000 жанұяда зорлық-зомбылық қылмысы істелгенін мәлімдеді. ҮЕҰ-дар отбасындағы қорлау қылмысының саны іс жүзінде полицияға хабарланған істердің санынан әлдеқайда көп екенін және бұндай қылмыстың 40 пайызы полицияға хабарланбайтынын айтты.

Полиция қорлық біреудің өміріне қауіп төндіретіндей болғанда ғана жанұядағы дау-дамайларға араласты. ҮЕҰ-дардың есебіне сай, полиция бұндай жайттардың 10 пайызын ғана тергеген шығар.

ҮЕҰ-дар экономикалық тұрақсыздық нәтижесінде әйелдердің жиі өз шағымдарын кері қайтарып алғанын айтты. Жәбірленушілер қорлағаны немесе жыныстық зорлағаны үшін жұбайларының үстінен полицияға шағымданғанда, полиция оларды кейбір кезде одан әрі жұбайларын заңмен қуғындамауға көндіруге тырысқан. Отбасындағы зорлық-зомбылық істері сотқа жеткенде, көп жағдайда жеңіл ұрып-соғу айыбы тағылған. Бұндай айыпқа сот еңбек колонияларына жабу не

болмаса кем дегенде 120 сағаттан 180 сағатқа дейін жұмыс істеу жазасын кесті. Жұбайын ауыр соққыға жығу және өзге де ауыр соққыға жығу қылмысы үшін адам үш айдан үш жылға дейін бас бостандығынан айырылса, ең ауыр соққыға берілетін ең үлкен жаза – 10 жылға түрмеге жабу болды.

Үкіметтің айтуына қарағанда, Қазақстанда әйелдерге көмек көрсететін 25 күйзеліс орталығы мен еркектерге көмек көрсететін екі орталық бар. Күйзеліс орталықтарының барлығы ҮЕҰ-дарға берілген гранттық жәрдем арқылы қаржыландырылған. Сонымен бірге, құрбандарға жәрдем беретін біраз шағын ҮЕҰ-дар бар. Күйзеліс орталықтарының алтауы зорлық-зомбылық көргендерді паналатады.

Жезөкшелікке заң бойынша тыйым салынбағанымен, күштеп жезөкшелікке мәжбүрлеу, ұйымдасқан қылмысқа байланысты жезөкшелік және жезөкше үйін немесе ұясын басқару сияқты жезөкшелікті қолдайтын әрекеттер заңға қайшы болып табылады. Үкімет 2008 жыл барысында жезөкшелікке қатысты 257 қылмыстық істі тергеп, 177 тергеу ісін аяқтап, 172 істі сотқа жіберді. Бұлар жыл соңында сотта қаралып жатты.

Жезөкшелік өзекті мәселе болды. ҮЕҰ-дар жергілікті құқық қорғау органдары қызметкерлерінің жиі қылмыстық жезөкше ұяларының құрамында болғанын айтты.

Әйел саудасы проблемасы шешілмеді.

Жыныстық қорлау да мәселе күйінде қалды. Заң жыныстық қорлаудың тек кейбір түрлеріне ғана тыйым салады. Заң және гендер мамандары заңнамалық жүйені бұл мәселені шешуде жарамсыз деп санады. Қорлау оқиғалары туралы мәлімдемелер болды, бірақ олардың ешбіреуінде жәбірленуші заң бойынша қорғалған жоқ және де ешкімнің заңмен қудаланғаны туралы хабарламалар болған жоқ.

Конституция мен заң еркектер мен әйелдердің тең құқықтары мен бостандықтарына кепілдік береді. Дегенмен, адам құқықтарын бақылаушылар 2008 жыл барысында әйелдерді кемсіту мәселесіне жұртшылықтың назарын аударды. Бақылаушылардың айтуынша, қалалық жерлердегі әйелдермен салыстырғанда ауылдық аймақтардағы әйелдер көбірек кемсітіліп, отбасында көбірек зорлық-зомбылық көріп, олардың білім алу, жұмысқа тұру, ақпарат алу мүмкіндіктері шектеліп, жер және мүлік құқықтары бұзылған.

Балалар

Үкімет балалардың құқықтарын қорғауды міндетіне алды, дегенмен, қаржы тапшылығы мен өзге маңызды міндеттер балаларды әлеуметтік

қамтамасыз ету ісінде үкіметтің пәрменділігін шектеді. Үкімет 2006 жылдың қаңтар айында Білім және ғылым министрлігінің жанынан Балалардың құқықтарын қорғау комитетін құрды.

Азаматтар 16 жасқа, яғни тоғызыншы сыныпқа дейін білім алуға міндетті. Балалар бастауыш мектепке жалпы 6 жасында барады. Бастауыш және жалпы орта білім тегін және жалпыға бірдей. Заң бойынша ұлдар мен қыздар білім алуға тең хақылы. Білім министрлігінің есебіне сәйкес, мектеп жасындағы балалардың 98 пайызы мектепке барған. Заң бойынша босқын және заңсыз көшіп келген балалар мемлекеттік мектептерге бара алады. Бұндай балаларды кейбір жағдайларда мектептер қабылдамаған немесе олардың ата-аналары ұсталып қалудан және елден қуылудан қорқып, мектепке бермеген.

Заңда барлық балаларға жынысына қарамай медициналық көмек беріледі делінген және іс жүзінде солай болды.

Балаларды қорлау туралы мәлімдемелер болды, бірақ ол қоғамда қалыптасқан әдетке айналмаған. ҮЕҰ-дар барлық балалардың жартысынан көпшілігі үлкендерден кем дегенде бір рет физикалық немесе психологиялық қорлық көргенін айтты. Балаларды жәбірлеу ауылдық аймақтарда қалалық жерлерге қарағанда көбірек орын алатын үйреншікті құбылыс болды. ИИМ 2008 жылы балаларын қорлаған 855 адамды ата-аналық құқықтарынан мүлдем айырды. Жасы 16-ға толған не одан үлкен балалар өз мүдделерін қорғап, тікелей сотқа шағымдана алады.

ҮЕҰ-дар жетімдер үйлерінде, интернаттарда, жасы кәмелетке толмаған заң бұзушыларға арналған қамау орындарындағы балалардың зорлық-зомбылық көру жайттары артқанын мәлімдесе, БАҚ-тың жетімдер үйлері мен өзге құрылымдардағы қорлық әрекеттерін хабарлауы көбейді.

Адам саудасы

Заң адам саудасының барлық түрлеріне тыйым салғанымен, ол келеңсіз мәселе күйінде қалды. Құқық қорғау қызметкерлері адам саудасына қатысты тергеліп, заңмен қудаланды. Бір қызметкер айыпталды.

Қазақстан азаматтары адам саудасының құрбандарының қатарынан табылып, ел саудаға түскендердің транзитті аялдамасына айналып, адамдарды сатып алатын мекен болды. Ішкі адам саудасы да мәселе күйінде қалды. Құрбандардың жыл сайынғы саны туралы ешқандай сенімді ақпарат жоқ. Көптеген ҮЕҰ-дар құрбандардың үздіксіз анықталып жатқанын мәлімдеді, ол жұртшылықтың осы мәселе туралы

көбірек білгенінің арқасында болуы ықтимал. ІІМ 2008 жылдың алғашқы сегіз айында адам саудасының қазақстандық 27 және шетелдік 85 құрбанын тіркеді. Халықаралық көші-қон ұйымы (ХКҚҰ) бір іс тергелсе, төртке жуық іс полицияға хабарланбайтынын айтты. Жекелеген адамдар Біріккен Араб Эмираттары (БАЭ), Түркия, Израиль, Оңтүстік Корея, Греция, Ресей және Батыс Еуропаға күштеп еңбекке салуға және жыныстық қанауға сатылды. Қырғыз Республикасы, Өзбекстан, Тәжікстан, Украина мен Оңтүстік Азиядан күштеп еңбек еткізуге және жыныстық қанауға сатылып алынған еркектер мен әйелдер Қазақстанға әкелініп, сосын басқа елдерге сатылды.

Адам саудасымен айналысатындар жыныстық қанауға жасөспірім қыздар мен жасы жиырмалардағы әйелдерді көздеді. ХКҚҰ-ның мәлімдеуінше, адам саудасымен айналысатындар әйелдердің кейбіреуін шетелдерде жақсы жұмысқа немесе некеге тұрғызуға уәде етіп, қызықтырған. Сапар, жұмыс және модель агенттіктері құрбандарды жиі шетелдерде табысы көп жұмысқа орналастыруға уәде беретін жарнамалар арқылы тартқан. Адам саудасына бұрын түскен әйелдер жаңа құрбандарды қатарларына өздері тартыпты-мыс. Адам саудасының құрбандарының кейбіреуі өздерінің жезөкше ретінде жұмыс істеуге бара жатқандықтарын білген немесе сезіктенген, бірақ құлдық сияқты жағдайда жұмыс істейтінін күтпеген. Адам саудасына түскен адамдардың көпшілігі Өзбекстаннан болған, олар шетелдерден алынған жалған төлқұжаттар арқылы сапарға шыққан.

Әсіресе жетімдер үйінде өскен жасөспірімдер (жынысына қарамастан) мен ауылдық және экономикалық күйзеліске ұшыраған аймақтардың тұрғындары адам саудасының алдында қауқарсыз болды.

Көрші елдерден Қазақстанға күштеп жұмысқа салу үшін әкелінген еркектердің саны көбейген. Үкімет қызметкерлері көбінесе заңсыз еңбек мигранттары мен адам саудасының құрбандарын бір-бірінен ажыратпайды. Құрылыс жұмысшыларын Астана мен басқа қалаларға әкелетін ұйымдасқан қылмыстық топтар туралы сенімді ақпараттар болды. Саудаға түскен жұмысшыларды жұмысқа алушылар мен адам саудасымен айналысушылар әдетте ондай адамдардың төлқұжаттарын қолдарында ұстаған. Құрбандар олардың қарызға отырғызу, зорлық-зомбылық көрсету немесе жұмысқа мәжбүрлеу үшін қорлаймыз деп қорқыту амалдарын пайдаланғанын мәлімдеді.

ҮЕҰ-дар ұйымдасқан қылмыстық топтар адам саудасының барлық түрлерімен айналысты деп күдіктенді.

Үкімет 2008 жыл барысында Ұлттар лигасының Құлдыққа қарсы 1926 жылғы жарғысын, аталмыш Жарғыға 1953 жылы енгізілген өзгертулерді, 1956 жылғы Қосымша жарғысын және сондай-ақ БҰҰ-ның

Ұлтасулы (транснационалдық) қылмысқа қарсы 2000 жылғы жарғысы мен оның адам саудасы мен адамдарды заңсыз әкелу-әкетуге қарсы хаттамаларын бекітті. Үкімет 2006 жылы адам саудасымен айналысушыларды тергеу, заңмен қуғындау және соттау мүмкіндігін нығайту мақсатында жан-жақты заңнамалық өзгерістер жинағын шығарды. Бұл өзгерістерде жәбірленушіні қорғау және қылмыстың алдын алуға қажетті ресурстар көлемін ұлғайту да қамтылған.

Әділет, Ішкі істер, Сыртқы істер, Еңбек және халықты әлеуметтік қамтамасыз ету, Білім және ғылым, Мәдениет, ақпарат және спорт министрліктері, ҰҚК, Отбасы және әйелдер ісі жөніндегі ұлттық комиссия және Бас прокуратура адам саудасына қарсы күресуге міндетті.

Адам саудасына көп дегенде жеті жылға түрмеге жабу жазасы кесіледі. Егер жәбірленушінің жасы кәмелетке толмаған болса, ауыр жаза, яғни 10 жыл беріледі. Егер жәбірленуші шетелде саудаға түссе, жаза 10 жылға ауырлайды және жәбірленушінің жасы кәмелетке толмаған болса, ауыр жаза мөлшері 12 жылға көбейеді. Егер адам саудасына ұйымдасқан қылмыс синдикаты қатысса, жәбірленуші қаза тапса не болмаса жәбірленуші «ауыр зардапқа» ұшыраса, қылмыскер 15 жылға бас бостандығынан айырылады.

Өткен 2007 жылы сотталған 19 «саудагермен» салыстырғанда, аталмыш қылмыс бойынша сотталғандардың саны 2008 жыл барысында 20-ға өсті.

Үкімет өз азаматтары саудаға түскен шет елдердің және азаматтары Қазақстанда әкелініп, саудаға салынған елдердің билік органдарымен бірлесе жұмыс істеді. Мемлекеттің шет елдердегі елшіліктері адам саудасы құрбандарына көмек көрсетті. Сыртқы істер министрлігі 2008 жылдың алғашқы тоғыз айында сегіз азаматтың елге оралуына жәрдемдесті.

Билік органдары қызметкерлерінің адам саудасына қатысы туралы дәлел жоқ, дегенмен, құқық қорғау органы қызметкерлерінің, оның ішінде көші-қон және шекара қызметкерлерінің арасында сыбайлас жемқорлық кеңінен тарап, адам саудасына жағымсыз үлес қосты.

Заң адам саудасы құрбандарының аман-есен елдеріне оралуын немесе адам саудасы қылмыскерін заңмен қудалауға қатысуын қамтамасыз ету үшін оларға уақытша тұрғын мәртебесін береді. Осы заң бойынша адам саудасы құрбандары заңсыз мигрант деп есептелмей, жалпы елден қуылған немесе басқалай жазаланған жоқ. Саудаға түскен шетелдік азаматтармен жұмыс істейтін ҮЕҰ-дар анықталған құрбандарды елдеріне қайтаруда үкіметтің әкімшілік қолдау көрсеткенін айтты.

Үкімет құрбандарды қорғап, оларға көмектескенімен, құрбандарға қажетті жәрдем беруде айтарлықтай кемшіліктер сол күйі қалды. Үкімет 2008 жылдың алғашқы тоғыз айында 10 қылмыстық сот әрекетіне қатысқан адам саудасының 24 құрбанына қаржылай көмек берді. Көмекке қауіптен қорғау, азық-түлік, баспана және медициналық қызмет кірді. ҮЕҰ-дар үкіметпен келісілген өзара түсінушілік туралы меморандум бойынша құқықтық және материалдық көмек пен кеңес беретін күйзелістен қорғау орталықтарын басқарды. Үкімет кейбір жағдайларда ҮЕҰ-дарына ғимараттарды азайтылған бағаға жалға беріп, басқа да қолдау көрсетті. ҮЕҰ-дар адам саудасы құрбандарына жәрдемдесу ісін үйлестіруде үкімет қызметкерлерімен ынтымақтастығы жалпы алғанда жақсы болғанын хабарлады.

ХККҰ елдің түкпір-түкпіріндегі 16 ҮЕҰ-мен бірлесіп, адам саудасының қауіптері туралы ақпарат беру науқанын жалғастырып, құрбандарға арналған қызу желілер ұйымдастырды. Әділет министрлігі адам саудасы құрбандарының қылмыс туралы хабарлап, ақпарат алуына арналған бөлек ұлттық қызу желілер орнатты. Үкімет құқық қорғау органдары мен басқа мемлекеттік мекемелердің қызметкерлеріне арнап, олардың адам саудасы оқиғаларын анықтау, тергеу және соттау шеберлігін ұштау курстарын өткізді. ІІМ көші-қон полициясы мен қылмыстық істер полициясын «Заңсыз көші-қон мен адам саудасына қарсы күрес мамандарын оқыту орталығындағы» жан-жақты дайындық курсына қатыстыруын жалғастырды.

ІІМ қонақ үйлерінде, сауналарда және еңбекпен қамтамасыз ету агенттіктерінде адам саудасы әрекеттерін тергеді. Бас прокуратура туристік агенттіктерді лицензия алуға міндеттеп, адам саудасына қатысы бар агенттіктерді анықтау үшін жыл бойы тексеріс жүргізді.

Үкімет БАҚ-ты адам саудасына қарсы күрес шараларын жариялап, хабарлауға шақырды. Үкімет халықаралық ұйымдардың берген қоғамдық қызмет хабарларын (ҚҚХ) орыс және қазақ тілдерінде таратуын жалғастырды. Мемлекеттік және жекеменшік телерадио арналарынан осы қоғамдық қызмет хабарларын тарату талап етілді.

Білім министрлігі барлық орта мектептердің жоғарғы сыныптары мен колледждердің оқу бағдарламасы адам саудасы туралы тақырыпты қамтығанын мәлімдеді. Аталмыш министрліктің айтуынша, университеттердің көбінде өзге тақырыптарға қоса адам саудасы туралы мағлұмат беретін ақпарат-сараптау орталықтары жұмыс істейді. Адам саудасы туралы тарау Ұлттық іс жоспарының бір бөлігі ретінде орта мектептерге арналған оқу бағдарламасына енгізілді.

Мемлекеттік департаменттің Адам саудасы туралы жылдық есебінің ағылшынша нұсқасын www.state.gov/g/tip сайтынан оқуға болады.

Мүгедек адамдар

Заң еңбек, білім, денсаулық сақтау және өзге мемлекеттік қызметтермен қамтамасыз етуде мүгедек азаматтарды кемсітуге жол бермейді және компаниялардан өз жұмыстарының үш пайызын мүгедек адамдарға беруді талап етеді. Халықаралық және жергілікті бақылаушылар мүгедек адамдардың құқықтарының жайы біраз жақсарғанын атап айтты. Десе де, кемсітушіліктің мәселе екені және мүгедек адамдардың қоғамға бірігіп, жұмыс табуда қиындық көргендері туралы мәлімдемелер болды. Заң мүгедек адамдардың ғимараттарға кіріп-шығу мүмкіндігіне кепілдік береді және 2008 жылы бірнеше мүгедек адам үкіметтің қарамағындағы және коммерциялық ғимараттардың әкімшілігін ғимараттарға кіріп-шығу мүмкіндігін бермегендері үшін табысты сотқа берді. Мүгедек адамдар қоғамдық көлікті пайдалануда қиындық көрді.

Ақыл-есі кем азаматтар өзінің келісімінсіз немесе соттың қарауынсыз мемлекеттік мекемелерге жатқызылуы мүмкін. Дей тұрғанмен, іс жүзінде, үкімет ондай адамдарды жас кездерінде жанұяларының келісімімен арнайы мекемелерге орналастырды. Бұндай мекемелер нашар ұйымдастырылып, тиісті деңгейде қаржыландырылмаған. Мүгедек және ақыл-есі кем жетім балалар үйлерінде балалардың шектен тыс көп және тазалығы нашар екені және де балаларға тиісті күтім көрсететін қызметкерлер саны жеткілікті еместігі туралы хабарламалар болды. Халықаралық адам құқықтарын қорғау жөніндегі комиссияның Қазақстандағы бюросы ел экономикасының өрлеуіне және үкіметтің құрылыс пен инфрақұрылым жобаларына жұмсаған қаржысына қарамастан, ақыл-есі кем адамдарға беретін көмегі жоқтың қасында екенін айтты.

Үкімет мүгедек адамдардың дауыс беру құқықтарын шектемеді және сайлау бөлімшелеріне мүгедектігінің кесірінен бара алмаған адамдарға өз үйлерінде дауыс беруді ұйымдастырды. Еңбек және халықты әлеуметтік қамтамасыз ету министрлігі - мүгедек адамдардың құқықтарын қорғауға жауап беретін басты мемлекеттік агенттік. Денсаулық сақтау және Білім министрліктері де оған көмектеседі.

Ұлттық, нәсілдік немесе этникалық құрамы аз халықтар

Министрлік қызметтердегі ұлты қазақ емес адамдардың саны артқанымен, үкіметтің мемлекеттік жоғарғы лауазымды қызметтерге этностық қазақтарды алып, басқа ұлт өкілдерін кемсітуі жалғасын

тапты. 2008 жылы жүргізілген қоғамдық сауалнамаға сәйкес, өз-өздерін құрамы аз ұлт өкілі деп хабарлағандардың 23.7 пайызы теріс ұғымға негізделген пікір естіп, қырғи-қабақтық көрген; олардың 14.4 пайызы жәбір көрсе, 11.8 пайызы жұмысқа алыну және жұмыстан босатылу кезінде кемсітілген. Мектепке алу кезінде орын алған кемсітушілік жайттары туралы шағымдар және БАҚ-та ұлшылдық ұйымдардың іс-әрекеттері мен ұлшылдық үгіт-насихат туралы уайымдаушылық білдірген хабарламалар аз болды.

Қазақ тілі - ресми мемлекеттік тіл, дегенмен, ұйымдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдары орыс тілін қазақ тілімен тең қолдана алады. Тіл туралы заң азаматтардың өзге тілдерде сөйлеу құқықтарына нұқсан келтірмей, қазақ тілінің қолданысын күшейтуді көздейді. Заң бойынша мемлекеттік қызметке орналасуға қазақ тілі білімі талап етілмейді, дей тұрғанмен, мемлекеттік агенттіктердің көпшілігі істерін қазақ тілінде жүргізуге көшті, бұл қазақ тілінде сөйлемейтіндер тарапынан тілдік кемсітушілік туралы наразылық тудырды. Сыншылар кемсітушіліктің өзге түрлерімен қатар үкімет құрамындағы ұлты қазақ емес адамдардың саны жеткіліксіз болуын және орыс мектептері санының қысқартылуын айтты.

Қоғамдық қорлық пен кемсітушіліктің өзге түрлері

Жыныстық танылуына қарап кемсіту туралы ресми статистикалық ақпарат болмағанымен, бұндай кемсітушіліктің орын алғаны туралы мәлімдемелер айтылды. Халықаралық ұйымдар өкілдерінің айтуынша, шеттетілген топтар, оның ішінде гомосексуалисттер туралы қоғамдық пікір осы топтардың алға шығуын қиындатып, соның салдарынан олардың АИВ/ЖИТС бағдарламаларына қатысуына кедергі болды деп мәлімдеді.

Заң АИВ/ЖИТС-пен ауру адамдарды кемсітуге тыйым салады. Дегенмен, бақылаушылар адамдардың нашақорлар мен өзге топтарды абыройсыз деп есептеуі олардың ақпарат беру, қызмет көрсету, емдеу және сауықтыру мекемелеріне тіркелуіне теріс ықпал етуін жалғастыруда деп хабарлады.

6 Бөлім Еңбекшілердің құқықтары

а. Ұйымдарға кіру құқығы

Заң кәсіподақтарды еркін құрып, ұйымдастыру құқығымен қамтамасыз етеді. БАҚ-та кеңінен жарияланған Сәтпаев кен орнындағы оқиға мен қаңтар айындағы одан кейінгі ереуілден соң, үкімет еңбекшілердің жұмыс орнындағы құқықтарын бұрынғыға қарағанда пәрмендірек қорғай алуға қуаттандыру мақсатында кәсіподақтарды

қолдайтын науқан жүргізді. Тәуелсіз кәсіподақ құрушылар бұған саясаттағы елеулі өзгеріс деп қарады. Дегенмен, кәсіподақ ұйымдастырушылар үкіметтің ұйымдарға мүше болып кіру құқығын шектеп, еңбекшілердің басым бөлігі өздері таңдаған кәсіподақтар құра алмағанын немесе оларға біріге алмағанын мәлімдеді. Үкімет ұйымдасқан еңбекке елеулі әсер етіп, тәуелсіз кәсіподақтардан гөрі мемлекеттік кәсіподақтарды қалады. Бұрынғы Кеңес заманындағы мемлекеттік еңбекші ұйымдардың мұрагері және ең ірі кәсіподақ бірлестігі болып табылатын Кәсіподақтар федерациясы іс жүзінде үкіметпен байланысты мекеме болып қалды. Жұмыс күшінің кем дегенде үштен бір бөлігі кәсіподаққа біріккен.

Белгілі бір кәсіподақ заңды мәртебе алу үшін Әділет министрлігіне тіркелуге өтініш тапсыруы тиіс. Тіркелу тәртібі негізінен өзге мүшелік ұйымдардың тіркелу тәртібіне ұқсайды.

Заң шетелдік кәсіподақтардың елде жұмыс істеуіне тыйым салып, шетелдік заңды және жеке тұлғалардың, шет елдердің, халықаралық ұйымдардың қазақстандық кәсіподақтарды қаржыландыруына рұқсат етпейді.

Кәсіподақтарды кемсітуге қарсы заң еңбекшілерді қорғайды, бірақ іс жүзінде бұл құқық бұзылған жайттар орын алған. Кәсіподақ мүдделерін қорғайтын қоғамдық белсенділер заң нысаншылығы негізінде кеншілердің тәуелсіз кәсіподағының жабылуға мәжбүрленгенін хабарлады. Оның мүшелеріне жұмыстары мен ауқымды әлеуметтік жеңілдіктерінен айрылу қаупін өздеріне өздері төндірмеу үшін қайта құрылмау ескертілді. Кәсіподақ мүдделерін қорғайтын қоғамдық белсенділердің айтуынша, содан бері берілген топ ұжымдық келіссөзге қатысып, жергілікті билік органдары танымайтын ҮЕҰ құрған. Кәсіподақ жетекшілері ірі компаниялардың еңбекші ұйымының құрылуына және ұжымдық келіссөз жүргізуге жайсыз жағдай тудырғаны туралы да хабарлама берді.

ә. Ұйымдасу және ұжымдаса келіссөз жүргізу құқығы

Заң кәсіподақтардың өз іс-шараларын кедергісіз жүргізу құқықтарын қорғайды. Заң ұжымдық келіссөз жүргізу және ұжымдық келісімге отыруға рұқсат етеді; кәсіподақтар мен бірлестіктер іс жүзінде ұжымдық келіссөз жүргізуге қатысты. Үкімет ұжымдық келіссөз жүргізуге ынталандыру шараларын көбейтті, дей тұрғанмен, кәсіподақ жетекшілері үкіметтің еңбекке қатысты келіссөздерде әлі қысым жасайтынын мәлімдеді. Еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігінің айтуынша, 31 шілде күнгі ақпарат бойынша ұжымдық келіссөз нәтижесінде ірі кәсіпорындардың 83.2 пайызымен, орта көлемді кәсіпорындардың 84.1 пайызымен, ал шағын кәсіпорындардың 14.3 пайызымен келісімге қол жеткізілген.

Белсенділер осы көңілге сенім ұялататын беталысты атап айта отырып, саяси қысым сондай келісімдердің жедел қорытындылануына себепкер екенін де баса айтты.

Кәсіподақтардың компания басшылары келіспейтін талаптары үкімет, жұмысқа алушылар қауымдастығы және кәсіподақ өкілдерінен тұратын үш жақты комиссияға беріледі. Үш жақты комиссия еңбек қатынастарының көп тұсына басшылық ететін жылдық келісімдер жасап, қол қояға міндетті. Еңбек туралы заң бойынша жұмыс беруші мен әр еңбеккер жеке келісім-шартқа отыра алады.

Заң ереуілге шығу құқығына кепілдік береді, бірақ бұл құқықты іске асыруға бірқатар заңнамалық шектеулер қойылған. Үкіметте ереуілге шығуға кейбір шектеулі жағдайларда ғана рұқсат беретін маңызды өндіріс орындары мен кәсіпорындардың тізімі болды. Жалпы, жұмысшылар еңбек дауы міндетті төрелік сот ісі арқылы шешілмеген кезде ғана ереуілге шыға алады. Ереуілге шығатын жұмысшылар басшыларына міндетті түрде 15 күн бұрын ескерту беруі тиіс. Заң еңбеккерлерді заңсыз ереуілге қатысқаны үшін жұмыстан шығаруға тоқтам не тыйым салмайды. Жұмыс берушілердің іс жүзінде ереуіл ұйымдастыруға талпынған еңбеккерлерді негізсіз себептермен жұмыстан босатқандары жайлы хабарламалар болды.

Елде экспортқа бажсыз шикізат өңдеу аймақтары жоқ.

б. Күштелген немесе міндеттелген еңбекке тыйым салу

Сот үкімімен не болмаса төтенше немесе әскери жағдайларда ғана болмаса еңбекке күштеу немесе міндеттеу, оның ішінде балаларды еңбекке күштеу немесе міндеттеу заңға қайшы келеді. Бірақ орын алған бұндай жайттар туралы хабарламалар болды. Мигрант жұмысшылардың көбірек баратын еліне айналған Қазақстанда кейбір жұмысқа алушылардың жұмысшылардың төлқұжаттарын тартып алу не болмаса қарызға отырғызу, зорлық-зомбылық көрсету және жұмысқа күштеу үшін қорлаймыз деп қорқыту амалдарын пайдалану арқылы оларды қорлағаны туралы мәлімдемелер болды.

в. Бала еңбегіне тыйым салу және еңбек етуге қажетті ең кіші жас

Заң балаларды жұмыс орындарында қаналудан қорғайды. Жұмысқа тұру үшін адамның жасы кем дегенде 16-да болуы тиіс; 14 пен 16 жас аралығындағы балаларға ата-аналарының рұқсатымен денсаулығына зиянды емес немесе білім алуына кедергі болмайтын жеңіл жұмыс істеуге рұқсат етіледі. Заң, сондай-ақ, жасы 18-ге жетпеген жұмыскерлердің жұмыс күнінің мөлшерін де шектейді. Үкімет жасы

16-дан үлкен адамдардың ғана жұмысқа орналасуын қамтамасыз ету үшін тексерістер жүргізді, бірақ заң біркелкі түрде іске аспады.

Үкімет жұмысқа алушылардың ұлттық қауымдастықтарымен күштеп еңбек еткізуді және бала еңбегінің ең жаман түрлерін жоюды, балалар мен олардың жанұяларына жұмысқа тұру мүмкіншіліктерін қалыптастыруды міндеттейтін келісімге отырды. Білім министрлігінің 2007-11 жылдарға арналған «Қазақстан балалары» атты бағдарламасы бала еңбегін қанау мәселелерін қамтыды. Дей тұрғанмен, ҮЕҰ-дар үкімет шаралары бала еңбегі мәселесін, әсіресе мақта өндірісінде бала еңбегін пайдалану мәселесін толық шешуге жеткіліксіз деді.

Үкімет бала еңбегі жөнінде статистикалық ақпарат жүргізген жоқ. ҮЕҰ-дар мен белсенділер бала еңбегінің ауылшаруашылық аймақтарда, әсіресе егін маусымдарында жиі қолданылғанын хабарлады. Балалар мақта және темекі өсірумен шұғылданған. Еңбек жағдайлары жиі балалардың дене саулығына қатер төндірді. Көптеген еңбек ететін балалардың ауылшаруашылық ісінде пайдаланылатын зиянды химиялық заттар мен қатты климаттық жағдайлардан қорғайтын дұрыс киімі болмаған. Ал қалалық жерлерде заңдастырылған еңбек нарығының өсуі бала еңбегінің көптеген түрлерін азаюына әкеп соқты. Дегенмен, балалардың қайыр сұрайтыны, базарларда жүк түсіріп-таситыны, көлік жуатыны және көлікке бензин құю орындарында жұмыс істейтіні туралы хабарламалар болды. Сондай-ақ, балалардың жезөкшелік пен порнографияға салындырылып, қаналғаны туралы да мәлімдемелер болды. Еңбек министрлігі бала еңбегі туралы заң-ережелердің сақталуына және айыппұл арқылы жазаланатын әкімшілік заңбұзушылықпен күресуге жауапты болса, ІІМ қылмыстық істерді тергеуге міндетті. Үкімет 2008 жылдың алғашқы он айында заңсыз бала еңбегіне қатысты қылмыс болмағанын мәлімдеді. Үкімет 2005 жылы бала еңбегін жоятын Халықаралық еңбек ұйымының үш жылдық бағдарламасын жүзеге асыра бастады. Үкімет бағдарламаның бір бөлігі ретінде маусым айында жұртшылыққа бала еңбегі туралы мағлұмат беретін және оның алдын алуға назар аударатын 12 күндік ұлттық науқан жүргізуде ҮЕҰ-дармен белсенді жұмыс істеді. Үкімет, сонымен бірге, 2008 жыл барысында бала еңбегін жоюда сол қылмыс туралы халыққа мағлұмат беріп, агенттіктер арасындағы ынтымақтастықты ілгерілету үшін кәсіподақтармен, жұмысқа алушылармен және ҮЕҰ-дармен тізе қосып жұмыс істеді.

Бала саудасы мәселесі шешілмеді.

г. Келісуге тұрарлық еңбек жағдайы

Айына 10515 теңгені (шамамен 87 АҚШ долларын) құрайтын ең төменгі жалақы жұмысшы мен оның отбасының тәуір өмір сүруіне жеткіліксіз, дегенмен, әдетте жұмысшы отбасыларында бірден көп адам жалақы алып, қалалық жерлердегі жұмысшылардың көбінің жалақысы ең төменгі жалақыдан жоғары болды. Айлық күнкөрістің ең төменгі деңгейі жылдың алғашқы бөлігінде ең төменгі айлық жалақыдан төмен болғанымен, сол уақыт ішінде айлық күнкөрістің ең төменгі деңгейі орта есеппен 11270 теңгені (93 АҚШ долларын) шамалады.

Заңда апталық еңбек уақыты 40 сағаттан, ал ауыр дене еңбегі немесе қауіпті жұмыс 36 сағаттан аспауы керек делінген. Заң бір календарлық күнде екі сағаттан артық немесе ауыр жұмыста күніне бір сағаттан артық жұмыс істеуге тыйым салып, белгіленген уақыттан артық жұмысқа төленетін ақы апталық жалақының бір жарым есесінен төмен болмауын талап етеді. Белгіленген уақыттан артық жұмыс істеуге зиянды жағдайларда тыйым салынған. Заң бойынша еңбек келісімдерінде әр жұмысшының жұмыс, демалыс, мейрам және төленетін жылдық демалыс уақыты белгілене алады.

Еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігі ең төменгі жалақының, шектеулі еңбек уақытының және белгіленген уақыттан артық жұмыс мерзімінің еңбек заңына сәйкес болуын қамтамасыз етеді. Еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігінің инспекторлары өз саласындағы барлық заң-ережелерді жүзеге асыру үшін жұмыс берушілерді кездейсоқ тексерді. Еңбекті қорғау саласындағы белсенділер кейбір жұмыс берушілердің жиі осы заң-ережелерді бұзғанын айтты.

Заң азаматтарды қауіпсіз және тазалық талаптарына сай еңбек жағдайында жұмыс істеуге хақылы етеді, бірақ өнеркәсіп, ауылшаруашылық және құрылыс салаларындағы еңбек және қауіпсіздік жағдайлары жиі стандарттарға сай болмады. Зауыт жұмысшылары әдетте қорғаныш киімін кимей, көмескі және ауа нашар алмасатын жерлерде жұмыс істеді.

Өнеркәсіп басшыларының жұмыс орындарында денсаулық және қауіпсіздік сақтау ережелеріне мән бермегені, Еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігі оларды тиісті деңгейде жүзеге асырмағаны туралы мәлімдемелер болды. Аталмыш министрлік 2008 жылдың алғашқы он бір айында 13057 тексеріс жүргізіп, 104228 заңбұзушылықты анықтағанын хабарлады. Заңбұзушылықтардың көпшілігі салыстырмалы түрде айтарлықтай үлкен болғанымен, үкімет тексерістердің нәтижесінде жалпы сомасы 118 837 000 теңгені (987018 АҚШ долларын) құрайтын айыппұл салды. Аталмыш министрліктің тексерістеріне қоса, кәсіподақтар жұмысшылары кәсіподаққа біріккен өндіріс орындарын тексеріп, нәтижелерін

билік органдарының тергеуіне берді. Заң жұмысқа алушылардан жұмысшылардың өмірі немесе денсаулығына қауіпті жұмысты тоқтатып, жұмысшыларға зиянды және қауіпті еңбек жағдайы мен ықтимал кәсіби сырқаттар туралы ескерту беруді талап етеді. Заң жұмысшыларға өз-өздеріне жұмыстан шығып қалу қаупін төндірмей, өмірі мен денсаулығына қауіпті жағдайлардан аулақ болу құқығын береді. Іс жүзінде, жұмыстарынан айрылып қалу қаупі болғандықтан, кейбір жұмысшылар, әсіресе құрылыс саласындағы еңбекшілер осы құқығын еркін пайдалана алмады.

Үкімет 2008 жылдың алғашқы 11 айында жұмыс орнында 2184 адамның зақым алғанын мәлімдеді; алдыңғы жылы осындай мерзімде 1552 адам зақымданған-ды. Оған қоса, үкімет 2008 жылдың алғашқы 11 айында 370 адамның жұмыс орнында қаза тапқанын хабарлады, мәлімдеме бұндай жайттың 2007 жылы қаза тапқан 217 адам санымен салыстырғанда көбейгенін көрсетеді. Кәсіподақтар федерациясы қызметкерлерінің айтуынша, осы өлімнің көпшілігіне ескірген құрал-жабдық, Кеңес заманынан қалған инфрақұрылым, кен және металлургия салаларында қауіпсіздік ережелеріне көңіл бөлінбейтіні себеп екен.